

Opodatkowanie wiernych na rzecz prac remontowo-budowlanych w diecezji lubelskiej, na podstawie uchwał zgromadzeń parafialnych z lat 1919–1923

Taxation of the faithful for renovation and construction works in the diocese of Lublin
on the basis of resolutions of parish assemblies from 1919–1923

JOANNA KUMOR-MIELNIK*

 <https://orcid.org/0000-0002-4428-9059>

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie na konkretnych przykładach podstaw prawnych opodatkowania wiernych na cele remontowo-budowlane w parafiach diecezji lubelskiej w pierwszych latach II Rzeczypospolitej, rodzaju ponoszonych przez nich obciążeń oraz trybu egzekwowania obowiązkowych powinności ustanowionych przez zgromadzenia parafialne. Analiza problemu badawczego przeprowadzona została w oparciu o materiał archiwalny znajdujący się w zasobie Archiwum Akt Nowych w Warszawie (w zespole Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego) oraz w Archiwum Archidiecezjalnym Lubelskim. Inwestycje podejmowane w parafiach wymagały zaangażowania wszystkich wiernych do odbudowy zniszczonych działaniami wojennymi kościołów, plebanii, budynków dla służby kościelnej i obiektów gospodarczych. W oparciu o obowiązujące przepisy prawne, decyzję o przystąpieniu do prac remontowo-budowlanych podejmowało zgromadzenie parafialne zwoływane pod przewodnictwem wójta lub sołtysa oraz dozor kościelny, które uchwalało na powyższe cele określony podatek. Był on rozkładany na wszystkich mieszkańców i uiszczany w walucie lub w zbożu, w wysokości proporcjonalnej do liczby posiadanych morgów ziemi. Podstawą wejścia w życie podjętej uchwały było jej zatwierdzenie przez władze wojewódzkie i ministerialne. Postanowienia zgromadzeń parafialnych obowiązywały mieszkańców do świadczenia pomocy materialnej i fizycznej na rzecz podejmowanych inwestycji, a podatki płacone na ten cel stanowiły podstawowy fundusz budowlany parafii.

Słowa kluczowe: Kościół Katolicki; II Rzeczypospolita Polska; diecezja lubelska; budownictwo sakralne; budownictwo kościelne

Abstract: The present paper presents and exemplifies the legal basis of taxation of the faithful for renovation and construction purposes in the parishes of the Lublin diocese in the first years of the Second Polish Republic, and discusses the types of burdens incurred by the faithful as well as the ways of enforcing obligations established by parish assemblies. The analysis is based on the materials from the Archives of

* Dr, Ośrodek Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce, Wydział Nauk Humanistycznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Al. Raclawickie 14, 20–950 Lublin, e-mail: kumorj@kul.lublin.pl.

Modern Records in Warsaw (the collection of the Ministry of Religious Denominations and Public Education) and Lublin Archdiocesan Archives. Investments undertaken in the parishes required the involvement of all the faithful in the reconstruction of churches, rectories, church servants' quarters and farm buildings destroyed during the war. In accordance with the applicable legal provisions, decisions to start renovation and construction works were made by parish assemblies held under the chairmanship of the mayor or village administrator and the church supervision. Parish assemblies also passed a tax for these purposes. It was imposed on all inhabitants and paid in currency or in grain in proportion to the acreage of land owned. Tax resolutions in question came into force after approval from regional and ministerial authorities. Under the decisions of parish assemblies, inhabitants were obliged to contribute financially or in person to undertaken works, and the taxes they paid were the main component of parishes' construction budgets.

Key words: Catholic Church; Second Polish Republic; Lublin diocese; church buildings

Wprowadzenie

W czasie I wojny światowej zniszczeniu uległa spora liczba kościołów, zaś świątynie, które nie zostały bezpośrednio dotknięte skutkami działań wojennych, często były w bardzo złym stanie technicznym z powodu nieprzeprowadzanych od dziesięcioleci prac remontowych, których przed 1915 r. nie można było podjąć bez zgody urzędników carskich. Przepisy prawne z lat 1817–1864 obowiązujące w Królestwie Polskim (Kongresowym), na terytorium którego od 1815 r. znajdował się obszar diecezji lubelskiej, skutecznie utrudniały i ograniczały przeszkodami biurokratycznymi wnoszenie nowych świątyń, przez co na całe stulecie zahamowały rozwój budownictwa kościelnego w omawianej diecezji, jak też w innych diecezjach podległych prawodawstwu rosyjskiemu¹. Taki stan paraliżu trwał do wydania ukazu tolerancyjnego cara Mikołaja II z dnia 17 (30) kwietnia 1905 r.² liberalizującego przepisy wyznaniowe, gdy na bardzo krótki czas zezwolono na wznoszenie kościołów w zaborze rosyjskim, po czym powrócono do restrykcyjnego przestrzegania XIX-wiecznych regulacji prawnych³.

¹ Po wydaniu przez papieża Piusa VII w dniu 30 czerwca 1818 r. bulli *Ex imposita nobis* w granicach Królestwa Polskiego znajdowały się: archidiecezja warszawska, diecezja janowska czyli podlaska, diecezja lubelska, diecezja plocka, diecezja sandomierska, diecezja sejneńska czyli augustowska, diecezja włocławska i diecezja krakowska. Kumor 1980, 203–209; zob. szarzej Jabłoński 1999, 366–378; Jabłoński 2001, 234–259.

² Imienny Ukaz Najwyższy z dnia 17 kwietnia 1905 r. o wzmocnieniu zasad tolerancji religijnej. 1906. W: *Zbiór Praw Królestwa Polskiego za wiek XX*, t. 9: *1905 półrocze pierwsze*, 100–115. Warszawa: Wydawnictwo Stefana Godlewskiego. Szerzej na temat ukazu i jego skutków zob. Dębiński 1918; Łupiński 2001; Wilczewski 1995, 27–31.

³ Zob. Kumor-Mielnik 2014a, 287–306.

I choć po zakończeniu działań wojennych przystąpiono do niezbędnych prac restauracyjnych przy kościołach i budynkach parafialnych, jak też w latach 1918–1930 wybudowano w diecezji lubelskiej 16 nowych kościołów⁴, to już od początku lat 20. wysiłkom tym stanęły na przeszkodzie rosnące ceny i hiperinflacja⁵. Ponadto, mimo że Polska odzyskała niepodległość, to nadal na jej obszarze obowiązywały przepisy budowlane państw zaborczych, a proces ich unifikacji zakończył się dopiero przed wybuchem II wojny światowej⁶.

Z powodów powyżej wskazanych, omawiając przedmiotową problematykę, niezbędne jest odwołanie się zarówno do ustanowionych po I wojnie światowej przepisów prawa budowlanego, jak i do obowiązujących na

⁴ Nowe kościoły parafialne powstały w miejscowościach: Abramów, Chmiel, Dzwola, Gościeradów, Klementowice, Kłodnica, Kraczevice, Krynice, Leszkowice, Orłów Murowany, Podhorce, Puszcza Solska (obecnie Biłgoraj), Suchowola Radzyńska, Trzuszczany, Wierzchowiska, Wola Gałęzowska i jeden filialny w Białej Ordynackiej. W trakcie budowy był m.in. kościół w Suchowoli Zamojskiej. Jeszcze przed wybuchem I wojny światowej zainicjowano budowę 4 świątyń (spośród wskazanych 16). W przypadku połowy kościołów parafialnych wzniesionych w latach 1918–1930 materiałem budowlanym było drewno. Pod koniec lat 20. zapoczątkowano budowę kościołów w: Lublinie pw. św. Michała Archanioła, Gilowie, Polichnie, Staroście i Zagłobie. Prace budowlane ukończono w następnym dziesięcioleciu. Liczba kościołów została ustalona na podstawie informacji zebranych w oparciu o następujące schematyzmy (archi)diecezji lubelskiej: *Catalogus Ecclesiarum et Utriusque Cleri tam Saecularis quam Regularis Dioecesis Lublinensis et Janoviensis seu Podlachiensis pro Anno Domini 1918*; *Catalogus Ecclesiarum et Utriusque Cleri tam Saecularis quam Regularis Dioecesis Lublinensis pro Anno Domini 1919*; *Catalogus Omnium Ecclesiarum et Universi Cleri Dioecesis Lublinensis pro Anno Domini 1920*; *Catalogus Ecclesiarum et Cleri Dioecesis Lublinensis pro Anno Domini 1921*; *Catalogus Ecclesiarum et Cleri Dioecesis Lublinensis pro Anno Domini 1922*; *Catalogus Ecclesiarum et Cleri Dioecesis Lublinensis pro Anno Domini 1923*; *Catalogus Ecclesiarum et Cleri Dioecesis Lublinensis pro Anno Domini 1924*; *Catalogus Ecclesiarum et Cleri Dioecesis Lublinensis pro Anno Domini 1925*; *Catalogus Ecclesiarum et Cleri Dioecesis Lublinensis pro Anno Domini 1926*; *Catalogus Ecclesiarum et Cleri Dioecesis Lublinensis pro Anno Domini 1927*; *Catalogus Ecclesiarum et Cleri Dioecesis Lublinensis pro Anno Domini 1928*; *Catalogus Ecclesiarum et Cleri Dioecesis Lublinensis pro Anno Domini 1929*; *Katalog Kościołów i Duchowieństwa Diecezji Lubelskiej na Rok 1930*; *Katalog Kościołów i Duchowieństwa Diecezji Lubelskiej na Rok 1931*; *Katalog Kościołów i Duchowieństwa Diecezji Lubelskiej na Rok 1932*; *Katalog Kościołów i Duchowieństwa Diecezji Lubelskiej na Rok 1933*; *Katalog Kościołów i Duchowieństwa Diecezji Lubelskiej na Rok 1934*; *Spis Kościołów i Duchowieństwa Diecezji Lubelskiej 1935*; *Spis Kościołów i Duchowieństwa Diecezji Lubelskiej 1936*; *Spis Kościołów i Duchowieństwa Diecezji Lubelskiej 1937*; *Spis Kościołów i Duchowieństwa Diecezji Lubelskiej 1938*; *Spis Kościołów i Duchowieństwa Diecezji Lubelskiej 1939*; *Spis Kościołów i Duchowieństwa Diecezji Lubelskiej 1948*; *Spis Kościołów i Duchowieństwa Diecezji Lubelskiej 1955*; *Spis Kościołów i Duchowieństwa Diecezji Lubelskiej 1966*, Lublin 1966; Zahajkiewicz (oprac.) 1985; Zahajkiewicz (red.) 2000; zob. także: Kumor-Mielnik 2019a, 477–508.

⁵ Na temat problemów ekonomicznych tamtego okresu zob. Danowska-Prokop 2018, 48–58.

⁶ Na temat analizy ówczesnych przepisów budowlanych odnoszących się do budownictwa kościelnego zob. Kumor-Mielnik 2014b, 115–136; Kumor-Mielnik 2019b, 419–432.

terenie Królestwa Polskiego XIX-wiecznych przepisów zaborcy rosyjskiego, odnoszących się do prowadzenia prac budowlanych w parafiach oraz utrzymania budynków parafialnych.

Zagadnienie, które jest przedmiotem niniejszego artykułu, nie jest podejmowane w opracowaniach o problematyce prawnej czy społeczno-religijnej ani też w monografiach na temat poszczególnych miejscowości zawierających historię lokalnego kościoła czy parafii. O ile można w nich odnaleźć informacje ogólne o fundatorach i budowniczych danej świątyni oraz o źródłach finansowania budowy, o tyle nie wzmiankują one o zgromadzeniach parafialnych (w źródłach nazywanych także zebraniem, wiecami lub schodami parafialnymi). Zgromadzenia parafialne zwoływane przez władzę państwową – zazwyczaj wójta gminy⁷, rzadziej sołtysa – zgodnie z obowiązującymi regulacjami prawnymi podejmowały uchwały będące podstawą opodatkowania wiernych na rzecz prac inwestycyjnych w parafiach. Przed podjęciem uchwały przez zgromadzenie parafialne i jej uprawomocnieniem się nie przystępowano do remontów przy kościołach i budynkach parafialnych, które miały być finansowane z podatków wiernych. Odrębnym źródłem utrzymania parafii były wolne datki – ofiary składane przez mieszkańców, jednak nie należy ich utożsamiać z obowiązkowymi opłatami uchwalanymi przez zgromadzenie parafialne w oparciu o obowiązujące przepisy prawne. Realizacja przedstawionych zasad finansowania prac remontowo-budowlanych najbardziej widoczna jest właśnie w uchwałach zgromadzeń parafialnych, dlatego są one podstawą rozważań.

Analiza przedmiotowej problematyki oparta została na materiałach źródłowych zgromadzonych głównie w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (w zespole Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, MWRiOP) oraz na dokumentach z Archiwum Archidiecezjalnego Lubelskiego. Do tych ostatnich należą akta parafialne, które zaledwie w kilku przypadkach zawierają informacje na temat uchwał zgromadzeń parafialnych.

Ze względu na obszerność materiału źródłowego zgromadzonego w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, nie zostaną omówione wszystkie

⁷ Obowiązkiem wójta było podanie do publicznej wiadomości informacji o terminie i miejscu zebrania parafialnego, przewodniczenie zebraniu oraz ściąganie uchwalonych podatków. Więcej na temat kompetencji wójta w tym zakresie zob. Dziki 2015, 111–138.

uchwały zgromadzeń parafialnych (jest ich około 90), a jedynie te, które najszerzej pokazują badane zagadnienie.

Trudno jednoznacznie wskazać zakres chronologiczny badań, gdyż odwołują się one zarówno do przepisów prawnych obowiązujących w XIX w., jak i do unormowań XX-wiecznych. Same jednak uchwały zgromadzeń parafialnych, które pokazując egzekwowanie powyższych przepisów stanowią zasadniczą bazę źródłową dla przeprowadzonych badań, zostały podjęte w latach 1919–1923.

Opracowanie dzieli się na trzy zasadnicze części. W pierwszej części przedstawiono przepisy normujące prace budowlane i remontowe w parafiach. W drugiej omówiono znaczenie i rolę zgromadzeń parafialnych, na których zapadały wiążące decyzje w formie uchwał (stawały się one prawomocne po zatwierdzeniu przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego). W trzeciej scharakteryzowano postanowienia wybranych uchwał parafialnych, w tym rodzaj i wysokość uchwalanych podatków na budownictwo parafialne, oraz przytoczono przykłady wnoszenia rekursov wobec postanowień zgromadzeń parafialnych i uchylania się od płacenia podatków.

W niniejszym artykule zamiennie użyto terminów „podatek” i „składka”, ponieważ oba pojęcia pojawiają się w materiale źródłowym (aktach MWRiOP). Określenie „składka” występuje w tych materiałach nawet częściej niż „podatek”. Powołując się na ustalenia badaczy zajmujących się podatkiem kościelnym, m.in. W. Klimiuka czy J. Wisłockiego, należy wyjaśnić, że przed wydaniem ustawy z dnia 17 marca 1932 r. o składkach na rzecz Kościoła Katolickiego⁸, sumy zbierane przez parafie na cele inwestycyjne związane z budownictwem określały w każdym z zaborów inaczej. Na ziemiach zaboru pruskiego zwane były „podatkiem kościelnym”, a na terenie byłego zaboru rosyjskiego „składkami”. Na ziemiach zaboru austriackiego sumy te uzyskiwano z konkurencji kościelnej⁹. Ponieważ diecezja lubelska funkcjonowała w XIX w. w granicach zaboru rosyjskiego, pojawiająca się w materiale źródłowym „składka”, nosi wszelkie cechy podatku kościelnego. Zdaniem W. Klimiuka, który w dysertacji naukowej poświęconej tematyce podatku kościelnego podjął

⁸ Dz. U. z 1932 r. Nr 35, poz. 358.

⁹ Wisłocki 1981, 208.

próbę skonstruowania jego definicji, do cech podatku kościelnego należą: obligatoryjność, przymusowość, bezzwrotność, nieodpłatność i ogólność. A zatem podatek kościelny jest

[...] przymusową, bezzwrotną, nieodpłatną i ogólną daniną publiczną na rzecz Kościoła, pobieraną w celu wsparcia działalności społecznej i duchowej Kościoła, gdzie podmiotem zobowiązanym do zapłaty podatku jest każda osoba, która choćby potencjalnie odnosi korzyść z tej działalności, a przedmiotem opodatkowania jest dochód tej osoby¹⁰.

Wszystkie te wyznaczniki posiadała „składka” płacona przez wiernych na rzecz prac remontowo-budowlanych w parafiach diecezji lubelskiej w badanym okresie.

1. Regulacje prawne w zakresie remontów, odbudowy i budowy nowych kościołów oraz plebanii i zabudowań gospodarczych w parafiach

Odbudowa zrujnowanych po I wojnie światowej kościołów i budynków parafialnych była jednym z priorytetowych zadań dla społeczeństwa. Zasadniczą przeszkodą w jego realizacji było odziedziczone po zaborcach ustawodawstwo, a co za tym idzie zróżnicowane prawo budowlane. Regulacje prawne zaborcy rosyjskiego, obowiązujące na omawianym obszarze Królestwa Kongresowego, wielokrotnie w XIX w. ulegały modyfikacjom, powodując narastanie problemów biurokratycznych przy podejmowaniu przez parafie przedsięwzięć budowlanych.

Postanowienie cara Aleksandra I z dnia 6 (18) marca 1817 r. o zapobieganiu upadkowi kościołów parafialnych¹¹, stanowiące podstawę i punkt wyjścia dla późniejszych aktów prawnych, bezpośredni nadzór nad utrzymaniem w dobrym stanie budynków kościelnych oraz wznoszenie nowych kościołów powierzyło ustanowionym do realizacji tychże zadań dozorem kościelnym. Składały się one z kollatora, proboszcza oraz trzech parafian

¹⁰ Klimiuk 2015, 56.

¹¹ Dziennik Praw Królestwa Polskiego (dalej: Dz. Pr. Kr. P.), t. 6, nr 25, s. 242–249.

i były zatwierdzane przez komisję wojewódzką¹². Ponadto postanowienie to wymieniało proboszcza, kollatora i parafian jako partycypujących w kosztach budowy i reparacji kościoła czy plebanii (art. 6–7), zaś remont wewnętrzny plebanii należał do proboszcza (art. 4).

Szczegółowe unormowania na temat rozkładu kosztów reparacji i budowy kościołów oraz plebanii zawierało postanowienie namiestnika królewskiego z dnia 3 stycznia 1818 r.¹³ Koszty budowy i reparacji kościoła, a w przypadku plebanii koszty budowy i zewnętrznej reparacji, podzielono na kupno materiałów i pracę fizyczną (art. 1). Oprócz proboszcza i kollatora, uczestniczących zarówno w zakupie materiałów budowlanych, jak i w opłatach za pracę fizyczną, do kupna materiałów zobowiązani byli: „[...] właściciele majątków z ludnością katolicką, choćby sami byli innego wyznania; właściciele gruntów w miastach; dzierżawcy dziedziczni i dożywotnicy bez względu na wyznanie, jeżeli w dobrach są katolicy” (art. 4)¹⁴. Przepis ten po I wojnie światowej był często podstawą do odrzucania rekursów właścicieli i dzierżawców majątków ziemskich, którzy deklarując przynależność do wyznania innego niż rzymskokatolickie, chcieli uniknąć udziału w uchwalonej przez zgromadzenie parafialne imiennej „rozkładce” kosztów. Wyznanie stanowiło częsty argument uchylania się od ponoszenia ciężarów na budowę i reparację kościoła lub plebanii oraz partycypowania w kosztach utrzymania parafii.

Kolejne dwa istotne artykuły postanowienia z dnia 3 stycznia 1818 r. stanowiły, że: „W pracy ręcznej mają udział tylko katolicy: właściciele samych domów; żyjący z handlu, rzemiosła i przemysłu; włościanie pańszczyźniani i czynszowi oraz wyrobnicy” (art. 7)¹⁵, którzy mogli płacić lub odpra-

¹² Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie (dalej: AAL), Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, Akta dotyczące budowy Kościołów i restauracji tychże oraz innych zabudowań parafialnych 1864–1871, *Zbiór przepisów o fabrykach kościelnych i dozorach kościelnych, parafij katolickich, obejmujących obowiązujące w Królestwie Polskim postanowienia i instrukcje, w przedmiocie budowania, restauracji i reparacji budowli kościelnych i plebańskich, oraz utrzymania cmentarzy wydany Za upoważnieniem Kommissyi Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*, Warszawa 1863, sygn. Rep 60 B IV a 33, k. 14–15; zob. K. Dębiński 1901, 8; J. Dębiński 2003, 83; Kumor 1980, 686–687; Stopniak 1975, 94–95; Żywicki 1998, 24.

¹³ AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, Akta dotyczące budowy Kościołów i restauracji tychże oraz innych zabudowań parafialnych 1864–1871, Postanowienie Namiestnika Królewskiego z dnia 3go Stycznia 1818 r. ustanawiające zasady rozkładu kosztów pomiędzy parafianami, sygn. Rep 60 B IV a 33, k. 14, s. 12; całość postanowienia zob. także Jemielity 1993, 172–173.

¹⁴ Cyt. za: Jemielity 1993, 173.

¹⁵ Tamże.

cować należność (art. 9). Oznaczało to, że katolicy nieposiadający ziemi byli również uwzględniani przy rozkładzie kosztów związanych z pracami remontowo-budowlanymi w parafii. Nad wykonaniem postanowienia z 1818 r. miała czuwać komisja rządowa wyznań religijnych i oświecenia publicznego, komisja spraw wewnętrznych i policji oraz komisja przychodów i skarbu (art. 14).

Postanowienie cara Aleksandra I z dnia 25 grudnia (6 stycznia) 1823/1824 r.¹⁶ zmieniło ustanowiony w 1817 r. skład dozoru kościelnego, wykluczając z niego proboszcza, a w jego miejsce wprowadzając dziekana i dodatkowo dziedzica majątku ziemskiego, w obrębie którego położony był kościół parafialny. Zatem odtąd w skład dozoru kościelnego wchodził: kollator, miejscowy dziekan, dziedzic oraz trzech parafian będących właścicielami nieruchomości. W parafiach, w których nie było trzech właścicieli, dozory kościelne mogły się składać z mniejszej liczby członków, a nawet tylko z trzech przedstawicieli: kollatora, dziedzica i miejscowego dziekana (art. 3). Ponadto przysługujące dotychczas kollatorowi i plebanowi prawo wyboru trzech członków dozoru kościelnego zostało im odebrane i przeniesione na parafian – właścicieli nieruchomości (art. 2). W omawianym postanowieniu pojawił się także przepis dający parafianom możliwość zaskarżenia rozkładu uchwalonej składki najpierw do komisji wojewódzkiej, a potem do komisji rządowej wyznań religijnych i oświecenia publicznego (art. 7)¹⁷. Po zakończeniu I wojny światowej z tej możliwości korzystali zamożni właściciele ziemscy, chcąc uniknąć płacenia na rzecz swojej parafii wysokich podatków wynikających z dużej liczby posiadanych morgów.

W latach 1835, 1837 i 1846 ukazały się jeszcze trzy postanowienia¹⁸ w przedmiocie utrzymania parafii i budynków parafialnych obejmujące

¹⁶ Dz. Pr. Kr. P., t. 8, nr 35, s. 320–330; AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, Akta dotyczące budowy Kościołów i restauracji tychże oraz innych zabudowań parafialnych 1864–1871, *Zbiór przepisów o fabrykach kościelnych i dozorach kościelnych, parafij katolickich, obejmujących obowiązujące w Królestwie Polskim postanowienia i instrukcje, w przedmiocie budowania, restauracji i reparacji budowli kościelnych i plebańskich, oraz utrzymania cmentarzy* wydany *Za upoważnieniem Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*, Warszawa 1863, sygn. Rep 60 B IV a 33, k. 15, 40; całość postanowienia zob. Jemieliły 1993, 173–174.

¹⁷ Artykuł 7 brzmiał: „Jeżeliby który z Parafian zdziałanym rozkładem kosztów mniemał się być przeciążonym, rozkład takowy do właściwej Komisji Wojewódzkiej a następnie do Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zaskarżyć może”.

¹⁸ Postanowienie Rady Administracyjnej z dnia 18 (30) czerwca 1835 r. o reparacji kościołów filialnych, Dz. Pr. Kr. P., t. 17, nr 61, s. 71–74; postanowienie Rady Administracyjnej z dnia

także kościoły filialne, cmentarze oraz zabudowania plebańskie, jednak dla niniejszych badań nie mają one istotnego znaczenia. Wyjątkiem jest art. 10 postanowienia z dnia 8 (20) października 1837 r., w którym zdecydowano:

Wszystkie budynki mieszkalne i gospodarskie należące do Plebanów tak w miastach iako i po wsiach, a mianowicie te, które na odbudowanie w razie potrzeby nieposiadają bądź funduszu erekcyjnego, bądź zapisu w Towarzystwie Ogniomem, przez Parafian do uiszczania składki zobowiązanych, zabezpieczone byđz mają¹⁹.

W dniu 8 (20) stycznia 1863 r. został wydany ukaz rozszerzający atrybucje dozorów kościelnych²⁰, a w dniu 15 (27) marca 1863 r. ukazała się instrukcja nosząca tytuł *Zbiór przepisów o fabrykach kościelnych i dozorach kościelnych, parafij katolickich, obejmujących obowiązujące w Królestwie Polskim postanowienia i instrukcje, w przedmiocie budowania, restauracy i reparacyi budowli kościelnych i plebańskich, oraz utrzymania cmentarzy wydany Za upoważnieniem Kommissyi Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego* (Warszawa 1863)²¹. Przepisy budowlane ze stycznia 1863 r. zostały uchylone już w następnym roku w sytuacji zmian zachodzących po powstaniu styczniowym.

Ukazem cara Aleksandra II z dnia 14 (26) lipca 1864 r. *o kollatoriach*²² ograniczono kompetencje dozorów kościelnych, wprowadzając zgromadzenia parafialne, których uczestnicy – wszyscy członkowie parafii wyznania rzymskokatolickiego posiadający minimum trzy morgi ziemi – mieli

¹⁹ Dz. Pr. Kr. P., t. 21, nr 72, s. 278.

²⁰ Dz. Pr. Kr. P., t. 61, nr 183, s. 137–139.

²¹ AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, Akta dotyczące budowy Kościołów i restauracji tycheż oraz innych zabudowań parafialnych 1864–1871, *Zbiór przepisów o fabrykach kościelnych i dozorach kościelnych, parafij katolickich, obejmujących obowiązujące w Królestwie Polskim postanowienia i instrukcje, w przedmiocie budowania, restauracy i reparacyi budowli kościelnych i plebańskich, oraz utrzymania cmentarzy wydany Za upoważnieniem Kommissyi Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*, Warszawa 1863, sygn. Rep. 60 B IV a 33, k. 6–77.

²² Dz. Pr. Kr. P., t. 62, nr 190, s. 281–287. Zgodnie z art. 3 ukazu: „Dozory kościelne i władze miejscowe nie mogą nakładać na parafijan żadnych obowiązujących składek na kościół i czynić jakichkolwiek między nich rozkładów na ten przedmiot bez zgodzenia się zgromadzenia samych parafijan, złożonego według art. 4go”. Z kolei art 4 ukazu przewidywał, że członkami zgromadzenia parafialnego są parafianie wyznający wiarę rzymskokatolicką i mający prawo udziału w zebraniach gminnych, nie wyłączając sędziów pokoju, osób stanu duchownego i urzędników policji powiatowej, posiadający prawem własności ilość gruntu określoną w art. 13 ukazu z dnia 19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu gmin wiejskich, Dz. Pr. Kr. P., t. 62, nr 187, s. 37–93 (w art. 13 mowa jest o 3 morgach ziemi).

wyłączne prawo wnioskować w sprawie uchwalania składek na inwestycje kościelne²³. Oni również wybierali trzech członków dozoru kościelnego spośród pełnoletnich właścicieli dóbr nieruchomości²⁴. Na czele dozoru stał prezes, którym był zazwyczaj kollator kościoła²⁵.

Reasumując, obowiązujące na obszarze Królestwa Polskiego postanowienie z dnia 6 (18) marca 1817 r. wraz z postanowieniem namiestnika królewskiego z dnia 3 stycznia 1818 r. i związane z nimi późniejsze akty normatywne: postanowienia z dnia 25 grudnia (6 stycznia) 1823/1824 r. i z dnia 8 (20) stycznia 1863 r. oraz instrukcja z dnia 15 (27) marca 1863 r., określające zasady rozkładu kosztów budowy lub restauracji budynków kościelnych, zostały tylko częściowo zmienione ukazem z dnia 14 (26) lipca 1864 r. Zgodnie z nim prawo wyboru sposobu rozkładu kosztów przysługiwało zgromadzeniom parafialnym, które decydowały także o tym, czy koszty mają zostać rozłożone według podatku podymnego, jak było to określone przed 1864 r., czy też z morgi, zgodnie z wprowadzonym po 1864 r. rozliczaniem wielu ciężarów gminnych. W praktyce Rządu Gubernialne zatwierdzały rozkłady czynione na podstawie liczenia morgów. Rozkłady sum, przewyższających 3 tys. rubli, należały do kompetencji komisji rządowej wyznań religijnych i oświecenia publicznego.

Dziewiętnastowieczne regulacje prawne w zakresie budownictwa kościelnego obowiązywały także po 1918 r., a prace nad unifikacją prawa budowlanego na terenach byłych zaborów trwały przez kolejną dekadę.

Pierwszym powojennym aktem prawnym odnoszącym się do prac remontowo-budowlanych była ustawa z dnia 28 lutego 1919 r. w przedmiocie zaopatrzenia ludności w drzewo budulcowe i opałowe²⁶. Drzewo to w pierwszej kolejności miało być przekazywane na cele odbudowy drobnym gospodarstwom, zniszczonym szkołom, kościołom i budynkom użyteczności publicznej. Kolejna ustawa z dnia 18 lipca 1919 r. o pomocy państwowej na odbudowę gospodarstw zniszczonych lub uszkodzonych

8 (20) października 1837 r., Dz. Pr. Kr. P., t. 21, nr 72, s. 270–279; postanowienie Rady Administracyjnej z dnia 31 maja (12 czerwca) 1846 r. o cmentarzach, Dz. Pr. Kr. P., t. 38, nr 118, s. 60–109.

²³ Żywicki 1998, 28.

²⁴ Dębiński 1901, 8–9.

²⁵ Tamże, 10.

²⁶ Dziennik Praw Państwa Polskiego (dalej: Dz. Pr. P. P.) z 1919 r. Nr 20, poz. 229; Krawczak 1975, 117.

skutkiem wojny²⁷ określała wysokość bezzwrotnej zapomogi pieniężnej, która zgodnie z ustawą nie mogła przekraczać sumy 20 tys. marek, a w granicach tej sumy z tytułu strat w ruchomościach domowych 2 tys. marek (art. 8). Przepis ten zmieniała ustawa z dnia 15 lipca 1920 r.²⁸, zgodnie z którą ustalony wcześniej limit bezzwrotnej zapomogi pieniężnej nie obowiązywał w przypadku odbudowy kościołów. Bezzwrotna zapomoga na odbudowę kościołów wynosić miała 50% oszacowanych strat wojennych, a do czasu przeszacowania i ustalenia kursu ustalono ją na poziomie 50% rzeczywistych kosztów odbudowy. Ponadto poszkodowani mogli otrzymać resztę pomocy państwowej w formie pożyczki²⁹.

Bardzo istotne znaczenie dla odbudowy kościołów miała ustawa z dnia 2 marca 1920 r. o organizacji odbudowy technicznej wsi, miast i miasteczek³⁰, zapewniająca pomoc techniczną przy odbudowie, do udzielania której zobligowano Ministerstwo Robót Publicznych i podległe mu okręgowe Dyrekcje Robót Publicznych oraz powiatowe lub miejscowe biura odbudowy. Dyrekcje Odbudowy, po porozumieniu się z konsystorzami diecezji, w obrębie których znalazły się zniszczone kościoły, miały przydzielać im zapomogi na cele odbudowy³¹. Nowelizująca ją ustawa z dnia 21 stycznia 1921 r.³² zawierała przepis, że bezzwrotna zapomoga na odbudowę kościołów nie może przekraczać w materiałach i gotówce 20 tys. marek. Po zatwierdzeniu projektu odbudowy przez odnośne władze, Okręgowa

²⁷ Dz. Pr. P. P. z 1919 r. Nr 63, poz. 368.

²⁸ Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. zmieniająca artykuł 8 ustawy z dnia 18 lipca 1919 r. o pomocy państwowej na odbudowę gospodarstw, zniszczonych lub uszkodzonych skutkiem wojny, Dz. U. z 1920 r. Nr 62, poz. 405.

²⁹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP), Departament V Wyznań Religijnych, Referat Wyznań Katolickich, Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych. Sprawy ogólne, rkp, sygn. 692 (mikrofilm nr 9686), k. 44, 99.

³⁰ Dz. U. z 1920 r. Nr 24, poz. 143.

³¹ AAN, MWRiOP, Departament V Wyznań Religijnych, Referat Wyznań Katolickich, Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych. Sprawy ogólne, Pismo Ministerstwa Robót Publicznych do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Departament Wyznań dotyczące zasad przestrzeganych przy odbudowie zniszczonych świątyń, rkp, sygn. 692 (mikrofilm nr 9686), k. 123.

³² Ustawa z dnia 21 stycznia 1921 r. zmieniająca art. 8 ustawy z dnia 18 lipca 1919 r. (Dz. Pr. Nr 63, poz. 368) w brzmieniu ustawy z dnia 15 lipca 1920 r. (Dz. Ust. Nr 62, poz. 405) o pomocy państwowej na odbudowę gospodarstw, zniszczonych lub uszkodzonych skutkiem wojny, Dz. U. z 1921 r. Nr 13, poz. 72.

Dyrekcja Odbudowy przyznawała zapomogi państwowe zgodnie z art. 1 ustawy z dnia 21 stycznia 1921 r.³³

Liczne prośby duchowieństwa i dozorów kościelnych z całej Polski o pomoc państwową na odbudowę zniszczonych podczas wojny świątyń znacznie przewyższały zasób przewidzianych na ten cel środków finansowych z Ministerstwa Robót Publicznych, którego budżet mógł pokryć zaledwie zapotrzebowanie na prace przedwstępne, np. prace pomiarowe czy zamówienia projektów odbudowy, a w nielicznych tylko wypadkach ponieść kosztą najkonieczniejszych remontów „ratowniczych”³⁴.

Dotacje finansowe, które na mocy Konkordatu z dnia 10 lutego 1925 r.³⁵ Skarb Państwa zobowiązany był wypłacać biskupom poszczególnych diecezji w formie rocznego ryczałtu, także okazały się niewystarczające w stosunku do potrzeb. W myśl postanowień art. 24 Konkordatu oraz załączonego do niego aneksu A, do czasu załatwienia sprawy dóbr, których Kościół został pozbawiony przez państwa zaborcze, Państwo Polskie zapewniało Kościołowi uposażenie roczne, przyznawane każdej diecezji przez ministra skarbu oddzielnie w sumach ryczałtowych, ustalonych według wyszczególnionych budżetów przedstawionych przez ordynariuszy³⁶.

Ponieważ MWRiOP zalegało z wypłatami ryczałtów budowlanych wynikających ze wskazanego powyżej aneksu A, z tego powodu kurie niejednokrotnie upominały się o wypłatę zaległych subwencji, niezbędnych do kontynuowania prac remontowo-budowlanych na terenie swoich diecezji. Przykładowo, o szybką wypłatę zaległych ryczałtów budowlanych apelowała do ministerstwa Kuria Diecezjalna w Łomży, pisząc, że zwłoka ta naraża kurię na poważne straty wskutek opłacania procentów za pożyczki

³³ AAN, MWRiOP, Departament V Wyznań Religijnych, Referat Wyznań Katolickich, Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych. Sprawy ogólne, rkp, sygn. 692 (mikrofilm nr 9686), *passim*.

³⁴ Tamże, k. 102.

³⁵ Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r. (Ratyfikowany zgodnie z ustawą z dn. 23 kwietnia 1925 r. – Dz. U. R. P. z 1925 r. Nr 47, poz. 324), Dz. U. z 1925 r. Nr 72, poz. 501. Szerzej na temat Konkordatu z 1925 r. zob. Dębiński 2007; Jurkiewicz 1953; Łukomski 1934; Osuchowski 1967, 100–216; Wisłocki 1977; Włodarczyk 1986, 293–347; Wójcik 1980.

³⁶ Na temat art. 24 i dotacji finansowych przewidzianych w Konkordacie zob. Łukomski 1934, 234–239; Wisłocki 1981, 144–160; Włodarczyk 1986, 338–344; Chylak 2013, 23–43.

zaciągnięte w bankach³⁷. O wyasygnowanie zaległych subwencji wniosko- wała również Kuria Metropolitalna we Lwowie, Kuria Wileńska, ponadto diecezja tarnowska i sandomierska³⁸.

W okresie międzywojennym wydatki i potrzeby finansowe Kościoła jako całości były ogromne. Dochody kościelne szły w dużej części na budowę nowych kościołów (ok. 1200 świątyń w skali kraju), a także domów parafialnych (co najmniej tysięcy)³⁹.

Odbudowa, która w okresie dwudziestolecia międzywojennego objęła także duchową sferę ludzkiego życia, przejawiała się imponującym pod względem liczby oraz dynamicznym rozwojem różnego typu organizacji katolickich ludzi świeckich⁴⁰. W pewnym stopniu wpływały one na materialne zaangażowanie wiernych oraz ich czynny (fizyczny) udział w przedsięwzięciach remontowo-budowlanych przy świątyniach, plebaniach, zabudowaniach gospodarczych, a nade wszystko przy wznoszeniu nowych kościołów.

2. Znaczenie i skutki uchwał zgromadzeń parafialnych

Fakt, iż po I wojnie światowej większość prac przy świątyniach i zabudowaniach parafialnych była finansowana przez parafian⁴¹, nie zaś z subwencji i zapomóg państwowych (na które mogły liczyć głównie zabytkowe kościoły uszkodzone lub spalone w czasie wojny, a niekiedy także świątynie rewindykowane i przebudowywane z cerkwi na kościoły rzymskokatolickie), podkreśla znaczenie zgromadzenia parafialnego, od którego głosu zależało, czy w danej parafii powstanie nowy kościół, plebania, organistówka, zabudowania gospodarcze oraz czy będą podjęte przy nich prace remontowe.

W kosztach budowy i odbudowy kościołów oraz budynków parafialnych partycypowali wszyscy mieszkańcy, którzy płacili na ten cel podatek

³⁷ AAN, MWRiOP, Departament V Wyznań Religijnych, Referat Wyznań Katolickich, Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych, Wyplata konkordatowych funduszków budowlanych, rkp, sygn. 695 (mikrofilm nr 9689), k. 226.

³⁸ Tamże, k. 210, 218.

³⁹ Kłoczowski, Müllerowa, Skarbek 1986, 323.

⁴⁰ Tamże, 324.

⁴¹ AAL, Akta Kurii Biskupiej w Lublinie, Dane statystyczne o budownictwie kościelnym zbierane przez MWRiOP na Powszechną Wystawę Krajową w Poznaniu 1928–1929, sygn. Rep 61 B VI 8.

od każdego morga ziemi (także lasu) uchwalony na zebraniu parafialnym, w którym oprócz mieszkańców uprawnionych do głosowania uczestniczył wójt gminy lub sołtys oraz członkowie dozoru kościelnego.

Zgromadzenie parafialne, w zależności od rodzaju planowanej do realizacji inwestycji, mając także na uwadze dynamiczne zmiany gospodarcze zachodzące w kraju, a co za tym idzie wzrost inflacji i spadek wartości pieniądza⁴², określało wysokość i rodzaj składki (pieniężną lub w zbożu) oraz sposób rozkładu kosztów na poszczególnych mieszkańcach, w zależności od liczby posiadanych morgów. Czas na jej uiszczenie ściśle określała uchwała schodu parafialnego (krótszy czas obowiązywał przy rosnącej inflacji).

Z powodu spadku wartości pieniądza w tym okresie, nierzadko zachodziła potrzeba uchwalenia kilku dodatkowych podatków, gdyż tempo ich ściągania nie nadążało za wzrostem kosztów pracy i cen materiałów budowlanych. Dlatego też większość prac niewymagających fachowego przygotowania i doświadczenia wykonywana była sposobem gospodarczym i szarwarkowym.

Wysokość płaconego podatku zależała od zamożności właścicieli ziemskich, a konkretnie od liczby posiadanych przez nich morgów, zaś w przypadku osób nieposiadających morgów zobowiązanie podatkowe realizowano w postaci daniny konnej lub pieszej. Po I wojnie światowej zrezygnowano z obliczania podatku kościelnego od płaconego podatku podymnego, jak było to praktykowane w czasach zaboru rosyjskiego, natomiast przestrzegano, aby był on płacony od morga.

Opodatkowanie każdego morga często budziło sprzeciw mieszkańców posiadających największy areal ziemi i lasów (te ostatnie również brano pod uwagę przy naliczaniu podatku kościelnego). Posiadacze dużych majątków ziemskich zobowiązywani byli do płacenia znacznie wyższych podatków na potrzeby parafii, co było jednym z najczęstszych powodów wnoszenia rekursu (sprzeciwu, protestu, reklamacji) wobec uchwał zgromadzenia parafialnego, a także główną przyczyną uchylania się od obowiązku płacenia podatku na fundusz kościelny parafii, przeznaczany na cele związane z odbudową kościoła, budynków parafialnych, renowacją,

⁴² Walutą obowiązującą na badanym terenie do 1924 r. była marka polska (dalej: mkp), korona i rubel; a od 1924 r. złoty. Na temat jednostek monetarnych, stosowanych kursów i sposobów przeliczeń walut państw zaborczych zob. Wiślocki 1981, 25–27.

ogrodzeniem cmentarza, utrzymaniem stróża i organisty itp. Częstym argumentem właścicieli lub dzierżawców składających rekurs wobec uchwały zgromadzenia parafialnego było nierzymskokatolickie wyznanie, chociaż zgodnie z obowiązującym prawem nie stanowiło ono podstawy do zwolnienia ze świadczenia na rzecz parafii rzymskokatolickiej, na terenie której znajdował się majątek właściciela lub dzierżawcy oraz w którym zatrudniał on ludność tego wyznania. Innym powodem zgłaszanych reklamacji były niskie dochody podatnika uzasadniane nieurodzajem i słabymi zbiorami. Dochodziło również do sporów, kto w świetle prawa jest zobowiązany do płacenia podatku: dzierżawca czy właściciel majątku. Sporne kwestie, które można było wyjaśnić w oparciu o regulacje prawne, zazwyczaj rozstrzygał wojewoda lubelski, natomiast problemy bardziej złożone przekazywano do rozwiązania Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Zgodnie z przepisami, informacja o dacie i miejscu zwołania zgromadzenia parafialnego, które miało podjąć uchwałę w sprawie wysokości i rozkładu kosztów planowanej budowy lub remontu, miała być podana do publicznej wiadomości przez wójta i proboszcza 2 tygodnie przed wyznaczonym terminem spotkania. Z kolei rekurs wobec uchwały podjętej przez zgromadzenie mógł być wniesiony do właściwego urzędu gminy w terminie 30 dni. Po upływie tego terminu uchwała przekazywana była do zatwierdzenia wojewodzie lubelskiemu oraz Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Dopiero po tym etapie można było egzekwować podatki od mieszkańców, które były wpłacane do kasy urzędu gminy, a następnie przekazywane dozorowi kościelnemu danej parafii. W okresie hiperinflacji świadczenie pieniężne na rzecz parafii zamieniono na dostawy zboża i płodów rolnych w ilości obliczanej proporcjonalnie do liczby posiadanych morgów.

3. Przykłady realizacji i egzekwowania obowiązkowych obciążeń na rzecz prac remontowo-budowlanych w parafiach diecezji lubelskiej na podstawie uchwał zgromadzeń parafialnych z lat 1919–1923

Składki uchwalane przez zgromadzenie parafialne w oparciu o przepisy prawne, które następnie były egzekwowane przez władze gminne, dawały możliwość podjęcia różnego rodzaju prac naprawczych czy

restauracyjnych przy obiektach parafialnych. Składki te, mimo że nie zawsze były akceptowane przez ludność zamieszkującą na terenie danej parafii, w szczególności przez właścicieli i dzierżawców ziemi, zasilały jej fundusz budowlany i stanowiły podstawowe źródło finansowania inwestycji remontowo-budowlanych.

O potrzebie podejmowania tego rodzaju prac w parafiach diecezji lubelskiej po I wojnie światowej, jak też o szerokim ich zakresie, świadczy sporządony na polecenie ordynariusza lubelskiego z dnia 7 lutego 1925 r. wykaz robót budowlanych wykonanych w poszczególnych dekanatach w latach 1924–1925. W tym okresie realizowano głównie remonty kościołów i budynków parafialnych, dokonywano napraw uszkodzonych dachów i murów kościelnych, renowacji wnętrz kościołów, przystosowywano do kultu rzymskokatolickiego przejęte świątynie pocerkiwne, kończono budowy kościołów rozpoczęte jeszcze na początku XX w., rzadziej natomiast przystępowano do wznoszenia nowych świątyń⁴³. Decyzja o przystąpieniu do prac remontowo-budowlanych podejmowana była na zebraniach parafialnych. Oto kilka przykładów.

Remont miejscowego kościoła był przedmiotem zebrania parafialnego, które odbyło się w Biskupicach w 1923 r. Uchwalony na ten cel podatek wraz z rozkładem kosztów spotkał się z rekuresem ze strony Ordynacji Zamojskiej, sprzeciwiającej się opodatkowaniu przestrzeni leśnych na równi z ziemią orną. Sprzeciw Ordynacji, jako zgodny z prawem, został uwzględniony przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, które powołując się na ukaz o urządzeniu gmin wiejskich z dnia 19 lutego (2 marca) 1864 r., wyjaśniło, że obszary leśne mogą być opodatkowane, ale tylko w stosunku cztery morgi lasu za jeden mógg ziemi, czyli na jeden mógg lasu mogła przypadać $\frac{1}{4}$ część składki pobieranej od każdego morga ziemi⁴⁴.

Z kolei podatek na dokończenie budowy kościoła i plebanii w parafii Boby⁴⁵ był uchwalany i egzekwowany trzykrotnie. W tym celu odbyły się

⁴³ AAL, Akta Kurii Biskupiej w Lublinie, Wykaz robót budowlanych dokonanych w ostatnich 5 latach (1924–1925), sygn. Rep 61 B VI 7.

⁴⁴ AAN, MWRiOP, Departament V Wyznań Religijnych, Referat Wyznań Katolickich, Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych w poszczególnych parafiach, t. 2, lit. Bi-Bo, rkp, sygn. 697 (mikrofilm nr 9691), k. 98–100.

⁴⁵ Budowę kościoła rozpoczęto jeszcze przed wojną w 1907 r. i trwała ona do 1914 r., jednak w 1915 r. kościół został znacznie uszkodzony działaniami wojennymi i w tak zrujnowanym stanie

trzy zgromadzenia parafialne w dniach: 21 kwietnia 1919 r., 2 maja 1920 r. i 20 lutego 1921 r.⁴⁶ Podczas pierwszego schodu parafialnego ustalono składkę w wysokości 20 koron od jednego morga. Ponadto właściciele posiadający od 10 do 20 morgów mieli dostarczyć furmankę jednokonną, a posiadacze od 20 do 30 morgów – po jednej furmance parokonnej. Właściciele posiadający konie, ale mający mniej niż 10 morgów, również zostali zobowiązani do realizacji swojej powinności końmi. Wobec tych, którzy nie posiadali koni, a posiadali niewielką ilość gruntu, oraz tych, którzy nie posiadali ani ziemi, ani koni, podjęta została decyzja, iż będą „[...] odbywać swą powinność pieszą za każdą jednokonną furmankę 3 dni – zaś parokonną 4 dni”⁴⁷. Dla ludności najuboższej w parafii oznaczało to obowiązkową pracę w wymiarze 3 lub 4 dni przy budowie kościoła i plebanii.

Wobec podjętej uchwały, z którą w ciągu 30 dni mieszkańcy mogli się zapoznać i wyrazić ewentualny sprzeciw, rekurs u wójta gminy Urzędów złożył właściciel folwarków Moniaki, Wierzbica i Okręglica – Ludwik Zembrzusi, który opowiadał się za bardziej korzystnym dla siebie, dawnym, rosyjskim rozkładem kosztów obliczanym od płaconego podatku podymnego, nie zaś z morga. Protest Ludwika Zembrzusi nieoficjalnie popierał wójt gminy Urzędów, Władysław Głogaczewski, który będąc parafianinem bobowskim i sam posiadając w obrębie parafii 60 morgów ziemi, postanowił nie powiadamiać dozoru kościelnego o wniesionym przez L. Zembrzusi rekursie, co zahamowało dalszy rozwój sprawy i znacznie opóźniło rozpoczęcie prac przy kościele. Z powodu niedopełnienia obowiązku przez wójta, który zgodnie z prawem winien poinformować dozór o rekursie L. Zembrzusi, a uchwałę zgromadzenia parafialnego przesłać do MWRiOP celem zatwierdzenia, sprawa została skierowana bezpośrednio do rozstrzygnięcia na najwyższym szczeblu – w ministerstwie. Szczegółowo tę kwestię opisał, będący stroną sporu, budowniczy kościoła – ks. Władysław Kopeć w *Inwentarzu Kościoła parafialnego wsi Boby*:

pozostał do odbudowy w 1920 r.; AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, Inwentarz Kościoła Parafialnego w Bobach 1821–1917, 1918–1930, 1945–1949, sygn. Rep 60B IV b 11, b.p.

⁴⁶ AAN, MWRiOP, Departament V Wyznań Religijnych, Referat Wyznań Katolickich, Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych w poszczególnych parafiach, t. 2, lit. Bi-Bo, rkp, sygn. 697 (mikrofilm nr 9691), k. 182–210.

⁴⁷ Tamże.

Gdy jednak zbyt długo potwierdzenie powyższej uchwały parafialnej i nakaz wójtowi gminy wprowadzenia jej w czyn nie nadchodziły – zaniepokojony nowy proboszcz parafii [ks. Władysław Kopeć – J.M.K.] znalazł chwilę wolniejszą i pojechał przy końcu czerwca b.r. do Komisarjatu Rządowego do Janowa i tam dopiero dowiedziawszy się o wszystkim, oburzony, że i Komisarjat do tego czasu nie zawiadomił stosownie do istniejących przepisów Dozoru Kościelnego parafii Boby o wniesionym przez p. Zembrzusińskiego proteście, zażądał bezzwłocznie spisania odpowiedniego protokołu z wyjaśnieniami i przesłania całego operatu do Ministerjum Wyznań Religijnych i Oświecenia do rozstrzygnięcia kwestji. [...] Przy końcu lipca t.r. pod datą 22 lipca 1919 r. nadeszło już potwierdzenie uchwały parafialnej z dnia 21 kwietnia r.b. przez wyżej wyluszczone Ministerstwo i wyjaśnienie, że „parafianom niewątpliwie przysługuje prawo wyboru wygodniejszej dla ogółu podstawy rozkładu”, a to na podstawie Zarządzeń byłego Rosyjskiego Senatu Rządzącego z dnia 27-go marca 1887 r. i 27 października 1889 roku, którą to odpowiedź jako odrzucającą rekurs i protest p. Zembrzusińskiego i sympatyzujących z nim, wójt gminy raczył Dozorowi Kościelnemu zakomunikować dopiero przy końcu września już po przystąpieniu do robót przy odbudowie Kościoła⁴⁸.

Z powodu – jak to proboszcz bobowski określił – przewlekania sprawy przez wójta i zbytniego ociągania się mniejszości zamożniejszych parafian ze składką, do prac przy kościele przystąpiono dopiero w sierpniu 1919 r., cztery miesiące po odbyciu zgromadzenia parafialnego.

Uchwała drugiego zebrania parafialnego, które odbyło się w dniu 2 maja 1920 r. pod przewodnictwem wójta gminy Urzędów, dotyczyła zwózki drewna budulcowego, koniecznego do dokończenia budowy kościoła bobowskiego, oraz pozyskania na ten cel niezbędnych środków finansowych. W sprawie zwózki drewna uchwalono, iż parafianie będą ponosić karę w razie niedostarczenia furmanek w określonym terminie, tj. do 6 maja 1920 r., przy czym karę za niedostarczenie furmanki parokonnej ustalono w wysokości 500 mkp, a jednokonnej – 300 mkp. Kary te miał egzekwować wójt gminy Urzędów. Natomiast parafianie, którzy nie posiadali koni, zobowiązani byli dostarczyć pieszych roboczych do robót przy budowie kościoła, a w razie niewywiązania się z tego obowiązku mieli płacić karę w wysokości 70 mkp za osobę. Liczba furmanek i pieszych roboczych miały być określane według rzeczywistych potrzeb. Ponadto z powodu znacznego

⁴⁸ AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, Inwentarze Kościoła Parafialnego w Bobach 1821–1917, 1918–1930, 1945–1949, sygn. Rep 60B IV b 11, b.p.

podniesienia cen materiałów budowlanych uchwalono, że kwota potrzebna na dokończenie budowy kościoła będzie wynosiła 22 mkp od jednego morga i zostanie ściągnięta w terminie do 1 września 1920 r.

O ile w kwestii opodatkowania na budowę kościoła w Bobach wpłynął do gminy tylko jeden rekurs, o tyle większy sprzeciw budziła wysokość i rozkład kosztów budowy nowej plebanii uchwalony przez zgromadzenie parafialne w dniu 20 lutego 1921 r. Na ten cel ustalono składkę w kwocie 30 mkp z morga. Zadecydowano także o bezpłatnej zwózce materiału budowlanego oraz darmowej pracy przy budowie plebanii i przy rozbiórce starego kościoła. W odpowiedzi na 3 rekursy wniesione przeciwko trzeciej uchwale zebrania parafialnego w Bobach, dozór w dniu 15 maja 1921 r. odbył naradę, w wyniku której odrzucił sprzeciw części mieszkańców, wysuwając argument, że obecna plebania nie nadaje się do odrestaurowania, ani też do dalszego użytkowania, dlatego konieczne jest wzniesienie nowej. Zarówno wojewoda lubelski, jak i MWRiOP, reskryptem z dnia 29 lipca 1920 r. zatwierdzili obie uchwały zebrania parafialnego parafii Boby: z dnia 2 maja 1920 r. w przedmiocie dokończenia budowy kościoła oraz z dnia 20 lutego 1921 r. w sprawie budowy nowej plebanii⁴⁹.

Szybki wzrost cen materiałów budowlanych skłonił proboszcza parafii Boby ks. W. Kopia do wystosowania w maju 1925 r. pisma do kurii lubelskiej z prośbą o wyjednanie zasiłku ze Skarbu Państwa na budowę plebanii w Bobach. Odpowiedź, którą otrzymał od władzy diecezjalnej, brzmiała, iż żądanie jego jest niemożliwe do przedstawienia ministerstwu, bowiem:

Jest wiele pilniejszych potrzeb kościelnych w ubogich kościołach, które nie mogą być miejscowymi środkami załatwione. Potrzeba, aby X Proboszcz starania poczynił na miejscu, gdy P. Bóg da lepsze urodzaje, celem zachęcenia parafjan do ofiarności na wykończenie plebanji⁵⁰.

⁴⁹ AAN, MWRiOP, Departament V Wyznań Religijnych, Referat Wyznań Katolickich, Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych w poszczególnych parafiach, t. 2, lit. Bi-Bo, rkp, sygn. 697 (mikrofilm nr 9691), k. 182–210; AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, Inwentarze Kościoła Parafialnego w Bobach 1821–1917, 1918–1930, 1945–1949, sygn. Rep 60B IV b 11, b.p.

⁵⁰ AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, Inwentarze Kościoła Parafialnego w Bobach 1821–1917, 1918–1930, 1945–1949, sygn. Rep 60B IV b 11, b.p.

Trudności administracyjne, na jakie w XIX w. napotymano, chcąc przystąpić do prac restauracyjnych przy kościołach, spowodowały, że przez wiele lat świątynie nie były odnawiane i remontowane. Przykładem tego był kościół parafialny w Hucie Krzeszowskiej, który nieodnawiany od 40 lat wymagał odmalowania, o czym parafianie zdecydowali na zebraniu parafialnym w dniu 25 maja 1922 r.. Ustalono na ten cel składkę po 150 mkp z podatkowego morga ziemi (w zebraniu wzięło udział 683 parafian na 1117 uprawnionych do głosowania). Kwota zebrana do kasy gminnej miała być wypłacana przez dozór kościelny na prace związane z zamierzonymi robotami. W następnym roku parafianie uczestniczący w zgromadzeniu parafialnym w dniu 6 maja 1923 r. podjęli uchwałę w sprawie opodatkowania mieszkańców w wysokości 1000 mkp z morga, celem pokrycia kosztów ogrodzenia cmentarza kościelnego oraz zakupu dzwonu w miejsce tego, który w czasie wojny został wywieziony przez Rosjan. Opodatkowaniem objęto również 5670 morgów ziemi będącej w posiadaniu Ordynacji Zamojskiej, natomiast liczba pozostałych „morgów podatkowych”⁵¹ znajdujących się w granicach parafii wynosiła 4937, co łącznie dawało sumę 10 607 morgów, czyli kwotę 10 607 707 mkp. Większość kosztów związanych z zakupem dzwonu i ogrodzeniem cmentarza miała ponieść Ordynacja Zamojska, która nie godząc się z takim rozkładem kosztów, wniosła do wojewody lubelskiego rekurs przeciwko uchwale⁵². Niestety nie jest znany finał odwołania Ordynacji Zamojskiej, z uwagi na brak w materiale źródłowym informacji o dalszym przebiegu sprawy.

Z kolei na dokończenie budowy kościoła w Klementowicach aż czterokrotnie uchwalano składki podczas zgromadzeń parafialnych odbytych w dniach: 14 sierpnia 1921 r., 8 października 1922 r. oraz 3 maja i 9 września 1923 r. Przyczyną stałego podwyższania i uchwalania dodatkowych składek była rosnąca w bardzo szybkim tempie cena materiałów i prac budowlanych. Kwota 69 152 000 mkp zatwierdzona w 1921 r. do rozkładu na wszystkich parafian okazała się niewystarczająca, a sytuacja gospodarcza kraju spowodowała, że kolejną sumę potrzebną do kontynuowania budowy kościoła należało zwiększyć prawie dziesięciokrotnie, ustalając ją w wysokości

⁵¹ Zachowano terminologię oryginalną.

⁵² AAN, MWRiOP, Departament V Wyznań Religijnych, Referat Wyznań Katolickich, Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych w poszczególnych parafiach, t. 9, lit. H, rkp, sygn. 704 (mikrofilm nr 9698), k. 351–360.

531 600 000 mkp oraz opodatkowując parafian po 100 000 mkp z każdego morga. Ponadto, aby skutki hiperinflacji nie spowolniły, czy nawet wstrzymały, budowy kościoła, a zebrane do Kasy Komitetu Budowlanego pieniądze w jak najmniejszym stopniu straciły na wartości, zobowiązano parafian do wpłaty zaległych podatków w ciągu jednego tygodnia, a nowo uchwalone miały zostać zebrane w ciągu dwóch tygodni. Rekurs wobec uchwalonego podatku wniósł do wojewody lubelskiego dzierżawca folwarku Klementowice – Leon Koryzna. Wojewoda uznał jego „reklamację”, uzasadniając, że z powodu braku podstawy prawnej dla nałożenia takiego podatku na dzierżawcę nie może on figurować w „rozkładce” kosztów. To właściciel ziemi (nie dzierżawca) jest zobowiązany do partycypowania w kosztach budowy kościoła i do zapłaty podatku. W razie niewypełnienia tego obowiązku dozór kościelny może tytułem ściągnięcia od właściciela zaległej kwoty „nałożyć areszt na tenutę dzierżawną, przypadającą właścicielowi od dzierżawcy”. W tym jednak przypadku tenutą dzierżawną, wynoszącą zaledwie kilkadziesiąt tysięcy marek polskich, nie można było spłacić zaległości podatkowych właściciela folwarku narosłych do wysokości ponad 12 000 000 mkp. Dodatkowo po opłaceniu z tenuty podatków rządowych i gminnych, nie pozostawała żadna kwota na rzecz składki parafialnej. Ponadto próbę ściągnięcia składki komplikował fakt, że – jak pisał wojewoda: „Ściągnięcie składki od właściciela folwarku Klementowice napotkałoby na jeszcze większe trudności, gdyż ten, jak wynika z aktów, jest ubezwłasnowolniony, a wyznaczonego kuratora dotychczas nie ma”. Przytaczając w piśmie do MWRiOP zaistniałą sytuację, wojewoda prosił o pomoc w podjęciu decyzji: po pierwsze, czy można dzierżawcę zamiast właściciela pociągnąć do zapłaty składki z tytułu dzierżawienia folwarku Klementowice (1047 morgów), a po drugie, czy w tym przypadku składkę można ściągnąć od ubezwłasnowolnionego właściciela majątku i w jaki sposób zmusić go do zapłaty.

W 1925 r. Komitet Budowy Kościoła w Klementowicach, nie wyegzekwowawszy składki od dzierżawcy, zwrócił się do wojewody lubelskiego z prośbą o pozyskanie z MWRiOP kredytu w wysokości 1000 zł na dokończenie budowy kościoła. Przyznany przez ministerstwo kredyt nie został jednak podjęty w terminie wyznaczonym przez wojewodę, przez co nie wpłynął do kasy Komitetu Budowy Kościoła. O ponowne wyasygnowanie kredytu wnioskował w następnym roku proboszcz parafii

ks. J. Modrzejewski, uzasadniając, że parafia budująca od 12 lat kościół jest mała i uboga, a dodatkowo nie z własnej winy pozbawiona została tak poważnego zasiłku. W odpowiedzi ministerstwo odmówiło przydziału kredytu na dalsze prace przy wznoszeniu świątyni⁵³.

Także proboszczowi w Końskowoli przyszło się zmierzyć z przeszkodami biurokratycznymi związanymi z przewlekaniem zatwierdzenia przez ministerstwo uchwał parafialnych, a także z opieszałością urzędników państwowych w przydzielaniu oraz realizacji pomocy finansowej i materialnej na prace naprawcze w parafiach. Za zbyt powolny postęp prac przy odbudowie budynków parafialnych został on upomniany przez biskupa ordynariusza. Odpowiadając w piśmie z dnia 20 marca 1922 r. na powyższe zarzuty, szczegółowo scharakteryzował trudności biurokratyczne, na jakie napotykał przy załatwianiu spraw budowlanych:

Wiosną zaś 1920 r. zwołałem zebranie parafialne – J.K.M.] i ono chętnie zgodziło się co rok odbudowywać 1 budynek. Składkę 40 000 [mkp – J.K.M.] uchwalono, zebrano, zakupiono i wydarto drzewo, lecz nim rządowe zatwierdzenie przyszło (w kwietniu 1921 r.), owe 40 000 wystarczyło tylko na tracza. Zwołałem w kwietniu 1921 r. nowe zebranie, które uchwaliło 500 000, pieniądze w połowie zebrano przed zimą, lecz niestety uchwała do dziś dnia nie [jest – J.K.M.] zatwierdzona i urzędowe zbieranie składek zaległych [jest – J.K.M.] niemożliwe, natomiast Starostwo przysłało papier z ostrzeżeniem, żeby nie rozpoczynać robót do czasu zatwierdzenia planów i uchwały. O zapomogę rządową zwróciłem się jeszcze w 1919 r., lecz w pierwszej instancji po półrocznym zwlekaniu odmówiono i pozwolono tylko kupić drewno po cenie rynkowej w lesie rządowym. Apelowałem do Wojew. Komitetu Odbudowy i dopiero po 1½ rocznej zwłoce w styczniu 1922 r. przyznano mi 5000 gotówką i 5000 w materiale. Materiał ten otrzymałem dopiero 27 lutego 1922 r. i z powodu przewlekania przez rozmaite urzędy spraw parafialnych, byłem wraz z ks. Białym z Wąwolnicy ze skargą u p. Wojewody i u Waszej Excelencji w lipcu 1921 r. [...] ⁵⁴.

Jednym ze sposobów radzenia sobie z inflacją była zamiana podatku płaconego w pieniądzu na jego równowartość w zbożu. Przykładowo, na zebraniu parafialnym w Końskowoli w dniu 27 maja 1923 r., w którym

⁵³ AAN, MWRiOP, Departament V Wyznań Religijnych, Referat Wyznań Katolickich, Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych w poszczególnych parafiach, t. 13, lit. Kl-Kop., rkp, sygn. 708 (mikrofilm nr 9702), k. 24–50.

⁵⁴ AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, Fundusze Budowle Cmentarze Kościoła Parafialnego w Końskowoli, sygn. Rep 60 B IV b 86, k. 123 v.

uczestniczyło 207 osób na 512 uprawnionych do głosowania, uchwalono podatek po 1600 mkp z morga ziemi na dokończenie budowy dzwonnicy, domu dla służby kościelnej i wikarego oraz na ogrodzenie cmentarza grzebalnego. Jednak na skutek dewaluacji kwota ta okazała się niewystarczająca, w związku z czym na kolejnym zebraniu w dniu 8 grudnia 1923 r. postanowiono, że podatek będzie uiszczany w zbożu, po 8 funtów żyta z morga lub 10 funtów jęczmienia względnie tatarski. Zboże miało być dobrze oczyszczone i suche. Jak pisał w sprawozdaniu proboszcz parafii Końskowola: „[...] z powodu ustawicznego spadku waluty nie mógł w żaden sposób ukończyć wszystkiego”, a suma kosztorysowa wzrosła w końcu 1923 r. do 1 912 000 000 mkp⁵⁵.

Podatki na remont kościoła parafialnego, dzwonnicy i ogrodzenia oraz budowę domu dla służby kościelnej uchwalone zostały także w parafii Krzeszów na zebraniach parafialnych w dniach: 5 czerwca 1922 r. i 29 lipca 1923 r. Z powodu wydłużającego się czasu oczekiwania na zatwierdzenie w ministerstwie uchwały pierwszego zebrania (oczekiwano od 17 listopada 1922 r. do 5 stycznia 1923 r.) i jednoczesnego wzrostu cen w tym okresie, a zarazem opieszałości samych parafian w płaceniu ustalonej składki, konieczne było zwołanie kolejnego zebrania i uchwalenie nowego podatku w wysokości 3000 mkp z morga i 1500 mkp „od duszy” (dla bezrolnych). Dodatkowo z każdej wioski i osady, wchodzących w skład parafii, miano wybrać jedną osobę do pomocy przy remoncie kościoła⁵⁶. Kościół, podobnie jak wiele gospodarstw w obrębie parafii, uszkodzony został na skutek działań wojennych. Dziekan dekanatu biłgorajskiego, charakteryzując w 1916 r. stan parafii krzeszowskiej, pisał:

Jak wiadomo, Krzeszów był dwukrotnie terenem zajadłych, długotrwałych walk. W 1914 r. [b]ój krwawy pod Janowem przeciągnął się do 3 tygodni, zaś w 1915 roku trwał przez cały miesiąc. Następstwa tych bitew są okropne: miasto Krzeszów prawie doszczętnie spalone, jak niemniej i okoliczne wioski, parafia materialnie zrujnowana, kościół w kilku miejscach uszkodzony, organ zepsuty, wikariat wraz z domem dla służby

⁵⁵ AAN, MWRiOP, Departament V Wyznań Religijnych, Referat Wyznań Katolickich, Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych w poszczególnych parafiach, t. 13, lit. Kl-Kop., rkp, sygn. 708 (mikrofilm nr 9702), k. 410–419.

⁵⁶ AAN, MWRiOP, Departament V Wyznań Religijnych, Referat Wyznań Katolickich, Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych w poszczególnych parafiach, t. 16, lit. Kru., rkp, sygn. 711 (mikrofilm nr 9705), k. 86–95.

kościelnej uległy zupełnie spaleniu, probostwo trafione kilkakrotnie przez szrapnele, doznało poważnych uszkodzeń...⁵⁷.

W wykazie strat wojennych kościoła krzeszowskiego i budynków parafialnych z 1920 r. wyszczególniono 34 zniszczenia, szacując straty na 6064 mkp. I choć parafia na naprawę wieży kościelnej otrzymała rządową zapomogę, większość wydatków na remonty i budowę miała być pokryta przez wiernych⁵⁸.

Przeciwnikami płacenia podatków na rzecz kościołów rzymskokatolickich byli w większości przypadków właściciele majątków będący innego wyznania, którzy nie chcąc partycypować w kosztach utrzymania parafii, kierowali odwołania do najwyższych władz sądowych w państwie. Przez Najwyższy Trybunał Administracyjny była rozpatrywana skarga Karola Oxnera (właściciela dóbr Kuźnica-Grabowska, wyznania mojżeszowego), który sprzeciwił się decyzji MWRiOP wydanej w dniu 29 stycznia 1925 r. w sprawie nałożenia na niego podatku na rzecz kościoła rzymskokatolickiego w Kraszewicach. Najwyższy Trybunał Administracyjny uchylił decyzję MWRiOP jako niezgodną z obowiązującą ustawą i zwolnił skarżącego od zapłaty kwoty uchwalonej na zebraniu parafialnym w dniu 18 maja 1924 r. na rzecz kraszewickiego kościoła. W uzasadnieniu wyroku Najwyższego Trybunału Administracyjnego, jaki zapadł w dniu 5 marca 1926 r., stwierdzono, że przepis zawarty w art. 4 pkt 1 postanowienia namiestnika królewskiego z dnia 3 stycznia 1818 r. mówiący, że: „[...] koszta budowy lub reparacji kościoła, jako też mieszkań plebańskich, o ile dotyczą kupna materiału i opłaty rzemieślników ponoszone mają być między innymi także przez wszystkich dziedziców majątności przez katolików osiadłych, choćby sami byli innej religii”⁵⁹, stracił moc prawną z chwilą wydania ukazu z dnia

⁵⁷ AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, Fundusze, Inwentarze i Budowle Kościoła Parafialnego w Krzeszowie 1821–1916, 1920–1934, sygn. Rep 60 B IV b 100, b.p.

⁵⁸ AAL, Akta Konsystorza Generalnego Lubelskiego, Fundusze, Inwentarze i Budowle Kościoła Parafialnego w Krzeszowie 1821–1916, 1920–1934, Straty kościoła w Krzeszowie spowodowane wskutek działań wojennych 1914–1915 r. i podane miejscowej Komisji Szacunkowej w czerwcu 1920 r., sygn. Rep 60 B IV b 100, b.p.

⁵⁹ AAN, MWRiOP, Departament V Wyznań Religijnych, Referat Wyznań Katolickich, Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych w poszczególnych parafiach, t. 24, lit. Pa-Pi, rkp, sygn. 719 (mikrofilm nr 9713), k. 153. W świetle art. 4 powyższego postanowienia, koszta związane z zakupem materiałów i rzemieślników obok plebana i kolatora zobowiązani byli ponosić: „[...] 1) wszyscy dziedzice majątności przez katolików osiadłych, choćby sami byli innej

19 lutego (2 marca) 1864 r. o urządzeniu włościan⁶⁰ oraz ukazu z dnia 14 (26) lipca 1864 r. o kollatoriach. W wyjaśnieniach Najwyższego Trybunału Administracyjnego zwrócono uwagę, że po uwłaszczeniu włościan nie było już majątków z ludnością w nich osiadłą, poza samymi właścicielami czy posiadaczami tych majątków, a zatem przepisy art. 4 pkt 1 i 3 postanowienia namiestnika z dnia 3 stycznia 1818 r., normujące stosunki już nieistniejące, stały się nieaktualne, a zatem przestały obowiązywać, bez ich wyraźnego uchylecia. W związku z czym, zgodnie art. 4 pkt 2 powyższego postanowienia, do ponoszenia obciążeń uchwalanych na zebraniach parafialnych są zobowiązani właściciele gruntów będący wyznania katolickiego. Ponadto, powołując się na art. 3 i 4 ukazu z dnia 14 (26) lipca 1864 r. o kollatoriach, wyraźnie zaznaczono, że

[...] bez zgody samych parafian nie wolno nakładać żadnych obowiązujących składek na kościoły i czynić jakichkolwiek między nimi rozkładów na ten przedmiot bez zgody zgromadzenia samych parafian; zgromadzenie to zaś, wedle art. 4 omawianej ustawy składają wszyscy członkowie parafji wyznający wiarę rzymsko-katolicką. Postanowienia te wykluczają więc wprost możliwość pociągania do obowiązku uczestniczenia w ponoszeniu omawianych kosztów nieparafianina i niekatolika⁶¹.

Nadal natomiast za obowiązujące uznawano przepisy postanowienia namiestnika królewskiego z dnia 3 stycznia 1818 r. mówiące o rozkładzie kosztów budowy i utrzymania kościołów, a także budynków kościelnych i cmentarzy na obszarze byłego Królestwa Kongresowego pomiędzy proboszcza, kollatora i parafian oraz przepisy mówiące o podziale tych kosztów na dwie części: pierwszą związaną z zakupem materiałów i opłatą rzemieślników, a drugą dotyczącą sprowadzenia materiału i pomocy ręcznej przy „fabryce”⁶².

religii; 2) wszyscy właściciele gruntów tak w miastach jak i po wsiach; wyznający religię katolicką; 3) wszyscy posesorowie emfiteutyczni, dzierżawcy dziedziczni oprócz włościan czynszowych i wszyscy dożywotnicy, bez względu na wyznanie, jeśli posiadane przez nich wsie mają osadę katolicką”.

⁶⁰ Dz. Pr. Kr. P., t. 62, nr 187, s. 5–35.

⁶¹ AAN, MWRIOP, Departament V Wyznań Religijnych, Referat Wyznań Katolickich, Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych w poszczególnych parafiach, t. 24, lit. Pa-Pi, rkp, sygn. 719 (mikrofilm nr 9713), k. 151–153.

⁶² Tamże.

O trudnościach władz gminnych i wojewódzkich w egzekwowaniu podatku przeznaczonego na cele inwestycyjne w parafiach świadczy sprawa kościoła parafialnego w Tarnawatce rekonyliowanego z byłej cerkwi prawosławnej. W 1919 r. MWRiOP przekazało rzymsko-katolickiej ludności Tarnawatki do czasowego użytkowania (do czasu uregulowania sprawy cerkwi prawosławnych w Rzeczypospolitej w drodze ustawodawczej) murywaną cerkiew prawosławną wzniesioną na miejscu starej, drewnianej unickiej. Do organizującej się parafii rzymskokatolickiej w Tarnawatce przyłączeni zostali wierni z miejscowości Niemirówek A i Niemirówek B oraz Antoniówki, należący dotychczas do parafii w Krasnobrodzie, którzy chcąc uniknąć świadczeń na rzecz tworzącej się nowej placówki, opowiadali się za pozostawieniem ich przy dotychczasowej parafii⁶³. Protest w tej sprawie wszczął Artur Wiesław Czarnowski (dzierżawca folwarku Niemirówek A), który wystosował pismo do biskupa lubelskiego z prośbą, by nie odrywać jego folwarku od parafii krasnobrodzkiej, z powodu rzekomej niechęci do cerkwi prawosławnej:

Należenie do parafii Tarnawatka jest dla mnie taką przykrością duchową, że prędzej zgodziłbym się wyrzec wszelkich obrządków religijnych, jak chociaż raz jeden przestąpić próg znenawidzonej przeze mnie cerkwi moskiewskiej, przerobionej na kościół. Sprawa ta jest dla mnie tak wielkiej wagi, że gdybym otrzymał odpowiedź odmowną, gotów jestem wynieść się w inne okolice⁶⁴.

Sprawa A.W. Czarnowskiego wyjaśniana była w drodze korespondencyjnej pomiędzy kurią a MWRiOP w Warszawie. Dla kurii oczywistym było, że A.W. Czarnowski nie chciał ponosić obciążeń materialnych na rzecz kościoła w Tarnawatce, uzasadniając to niechęcią do prawosławnych.

W dniu 17 lipca 1921 r. na zebraniu parafialnym, które odbyło się pod przewodnictwem wójta gminy Tarnawatka, Karola Kawki, uchwalono:

⁶³ AAL, Akta Kurii Biskupiej w Lublinie, Akta kościoła w Tarnawatce dekanatu tomaszowskiego, sygn. Rep 61 B IV b 114, k. 77–83.

⁶⁴ AAL, Akta Kurii Biskupiej w Lublinie, Akta kościoła w Tarnawatce dekanatu tomaszowskiego, Pismo Artura Wiesława Czarnowskiego dzierżawcy folwarku Niemirówek A do Biskupa Diecezji Lubelskiej, sygn. Rep 61 B IV b 114, k. 93.

[...] dla utrzymania Księdza Proboszcza zebrać po 2 snopki z morga od każdego parafianina i po ½ korca kartofli. Dla utrzymania organisty po 1 snopku z morga i ¼ korca kartofli od każdego gospodarza. Zebranie parafialne jednogłośnie uchwaliło rozpocząć remont Kościoła wewnątrz i zewnątrz, pobudować budynki gospodarcze, ogrodzić Kościół, terytorjum plebańskie i nowy cmentarz. Zebranie parafialne uchwaliło wszcząć starania u odnośnej władzy o wydzielenie z popówki dla utrzymania Księdza i służby kościelnej 60 morgów ziemi z łąką [...] ⁶⁵.

W październiku 1921 r. mieszkańcy wsi Niemirówek A i B oraz Antoniówki, uchylający się od ponoszenia kosztów na rzecz nowo wyświęconego tarnawackiego kościoła, otrzymali z gminy Krynice nakaz opłacenia po 500 mkp z morga na rzecz tejże świątyni. Jak pisał poseł Józef Niski w składanej w tej sprawie interpelacji:

W tydzień po otrzymaniu nakazu mieszkańcy zostali zaskoczeni przymusowym ściąganiem tego podatku: do wsi przybył wójt gminy Krynice i w asyście policji zabierał z chat różne przedmioty sprzęty domowe, narzędzia, odzież itp. Przedmioty te zostały natychmiast rozprzedane w drodze licytacji, a pieniądze przez urząd gminy Krynice przekazano na rzecz parafii w Tarnawatce ⁶⁶.

Ciągły niepokój mieszkańców narastający wokół obciążeń podatkowych, a także brak zainteresowania sprawą ze strony prezesa dozoru kościelnego hrabiego Władysława Tyszkiewicza, stały się powodem rezygnacji ks. Franciszka Zenty z funkcji proboszcza parafii Tarnawatka. Od dnia 5 czerwca 1923 r. parafią zarządzał ks. Feliks Zacharski, który dążył do uporządkowania spraw parafialnych i rozwiązania problemu uchylania się dzierżawcy A.W. Czarnowskiego od obowiązku świadczenia na rzecz parafii w Tarnawatce.

Decyzją kolejnego zebrania parafialnego z dnia 5 marca 1922 r. przystąpiono do ściągania podatku na rzecz remontu kościoła parafialnego, a 12 sierpnia następnego roku w związku z rosnącą inflacją przegłosowano nową uchwałę w sprawie opodatkowania mieszkańców na dokończenie remontu kościoła i plebanii oraz na budowę organistówki i budynków

⁶⁵ AAL, Akta Kurii Biskupiej w Lublinie, Akta kościoła w Tarnawatce dekanatu tomaszowskiego, Wyjątek z protokołu zebrania parafialnego w Tarnawatce z dnia 17 lipca 1921 r. odbytego pod przewodnictwem wójta gminy Tarnawatka, Karola Kawki, sygn. Rep 61 B IV b 114, k. 86.

⁶⁶ Tamże, k. 105.

ekonomicznych. Według kosztorysu sporządzonego przez architekta powiatowego koszty planowanych robót wyliczono na 305 000 000 mkp, co wymagało opodatkowania mieszkańców kwotą 40 000 mkp z jednego morga, a w przeliczeniu na ilość zboża wynosiło 10 kg żyta od morga ziemi. Bezrolnych parafian zobowiązano do złożenia od każdej głowy rodziny równowartości pieniężnej 3 kilogramów żyta po cenie obowiązującej w dniu ściągania od nich podatku⁶⁷.

Nowych obciążeń podatkowych nadal nie chciał ponosić dzierżawca folwarku Niemirówek – A.W. Czarnowski, który najpierw w lutym 1924 r. prosił o rozłożenie na raty podatku w postaci żyta, a po zbiorach ziarna tegoż roku poinformował proboszcza, że skradziono mu żyto przeznaczone na kościół, zatem w tym roku nie może uiścić składki. Natomiast odda zaległe zboże na przyszły rok. W następnym roku również zaległości podatkowych nie wyrównał, twierdząc, że to nie on jako dzierżawca, lecz właściciel powinien podatek opłacić. Ostatecznie dzierżawca we wrześniu 1926 r. postanowił odejść z folwarku, czym zaniepokojeni parafianie zwrócili się do proboszcza z obawą o utratę niezapłaconego przez niego podatku. Dozór wystosował w tej sprawie pismo do dzierżawcy, który jednak nie przyjął korespondencji. W związku z czym proboszcz zwrócił się do starosty tomaszowskiego o poradę, jak w takiej sytuacji postąpić. Starosta uznał, że ponieważ A.W. Czarnowski wziął dzierżawę i płacił podatki państwowe za właściciela, również zobowiązany jest płacić podatek kościelny, który potem może przedłożyć właścicielowi ziemi. Starosta nakazał wójtowi gminy Krynice ściągnąć od A.W. Czarnowskiego zaległości podatkowe, tym bardziej, że – jak podkreślił – uchwała zgromadzenia parafialnego została przez rząd zatwierdzona, a A.W. Czarnowski żadnego sprzeciwu wobec niej nie wnosił. Brak wniesienia rekursu ze strony dzierżawcy w przeciągu 30 dni od podjęcia uchwały przez zgromadzenie parafialne stanowił zasadniczy argument za przymusowym ściągnięciem od niego podatku⁶⁸, co uczyniono poprzez zajęcie jego zboża, a następnie sprzedaż w drodze publicznej licytacji. W dniu 19 sierpnia 1927 r. A.W. Czarnowski skierował do kurii lubelskiej skargę na podjęte przez proboszcza i władze gminne

⁶⁷ AAN, MWRiOP, Departament V Wyznań Religijnych, Referat Wyznań Katolickich, Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych w poszczególnych parafiach, t. 33, lit. T, rkp, sygn. 728 (mikrofilm nr 9722), k. 128–135.

⁶⁸ Tamże, k. 130–133.

czynności, pisząc, że proboszcz dopuścił się wystawienia na licytację jego zboża „[...] arestując sterty, z żądaniem wpłacenia ode mnie biednego dzierżawcy, a nie właściciela na przebudowę Kościoła jednorazowo 30 q [kwintali – J.K.M.] zboża t.j. sumy równoważącej się 1140 zł⁶⁹.”

Ksiądz F. Zacharski, proboszcz parafii Tarnawatka, objaśniając kurii zachowanie A.W. Czarnowskiego w piśmie z dnia 12 września 1927 r., podkreślił, że zgromadzenie parafialne podjęło uchwałę zgodnie z literą prawa, po czym urzędy gmin Tarnawatka i Krynice przygotowały imienną rozkładkę, która przez 30 dni pozostawiona była w urzędzie gminnym dla stron do przejrzenia. Jak pisał dalej proboszcz:

Po dniach 30-tu gmina wysłała rozkładkę wraz z uchwałą parafialną i kosztorysem do zatwierdzenia. Po otrzymaniu zatwierdzenia z MWRiOP urząd gminy zrobił z rozkładki oddzielne wykazy dla wsi i dla dworów. Wykazy te wraz z nakazem płatniczym zostały przez gminę wysłane dworom Tarnawatka i Kolonii Niemirówek za potwierdzeniem odbioru. Sołtysom zaś zostały wręczone dla wsi. Wobec powyższego p. Artur Czarnowski, otrzymując w lutym 1924 r. z urzędu gminy wykaz na podatek kościelny, powinien był albo go wysłać właścicielowi, albo zwrócić gminie z odpowiednim wyjaśnieniem⁷⁰.

Jak pokazuje przykład Tarnawatki, przymusowe ściąganie podatków na cele kościelne było zgodne z literą prawa. W sytuacjach, kiedy posiadacz morgów uchylał się od świadczenia na rzecz swojej parafii, a jego rekurs nie został uwzględniony przez ministerstwo z powodu braku prawnego uzasadnienia, ostatecznym środkiem na ściągnięcie nałożonej składki było przymusowe zajęcie dóbr materialnych podatnika.

Za nieprzestrzeżenie i niewypełnianie zobowiązań określonych w uchwale zebrania parafialnego na podatnika mogła zostać nałożona kara. Postanowienia o sankcjach karnych w razie unikania świadczeń na rzecz parafii były zawarte w samych uchwałach, czego przykładem jest uchwała zebrania parafialnego w Urzędowie podjęta w dniu 3 czerwca 1923 r. Podatek

⁶⁹ AAL, Akta Kurii Biskupiej w Lublinie, Akta kościoła w Tarnawatce dekanatu tomaszowskiego, Pismo Artura Wiesława Czarnowskiego z 19 sierpnia 1927 do Kurii Biskupiej w Lublinie; Skarga na obciążenia podatkowe na rzecz kościoła w Tarnawatce, sygn. Rep 61 B IV b 114, k. 129.

⁷⁰ AAL, Akta Kurii Biskupiej w Lublinie, Akta kościoła w Tarnawatce dekanatu tomaszowskiego, Pismo Ks. Feliksa Zacharskiego proboszcza parafii Tarnawatka do Kurii z 12 września 1927 r. w sprawie skargi dzierżawcy A.W. Czarnowskiego, sygn. Rep 61 B IV b 114, k. 130.

w wysokości 10 000 mkp z każdego morga uchwalony na remont tamtejszego kościoła miał być ściągnięty w dwóch ratach i – jak zaznaczono – w krótkim terminie (pierwsza rata miała wpłynąć do 1 lipca, a druga do 1 września 1923 r.), co miało zapobiec finansowym stratom związanym ze spadkiem wartości waluty. Ponadto parafianie zobowiązani zostali do bezpłatnego dostarczania furmanek potrzebnych do zwózki materiałów budowlanych oraz do wykonania prac remontowych niewymagających fachowej wiedzy, stawiając się do pracy na każdorazowe zawiadomienie wójta, sołtysa lub dozoru kościelnego. W przypadku uchylania się parafian od zobowiązań wynikających z uchwały zebrania parafialnego mogli oni zostać obarczeni dodatkowymi kosztami. Odnosne postanowienie zebrania parafialnego brzmiało następująco:

Gdyby ktokolwiek z parafian nie wykonywał poleceń według niniejszej uchwały, tj. nie dostarczył furmanki lub też nie wyszedł na robotę z odpowiednim narzędziem (siekiera, łopatka), wówczas wójt gminy względnie sołtys wynajmie na koszt i ryzyko nieposłusznych, nie krępując się wysokością żądanej ceny, i ściągnie należność w porządku administracyjnym bez uciekania się do sądu⁷¹.

Z powodu dewaluacji marki polskiej, zwołane na dzień 14 października 1923 r. zgromadzenie parafialne postanowiło uchwalić kolejną składkę na dokończenie restauracji kościoła w Urzędowie, jednak tym razem miała on być płacona w postaci zboża (żyta lub pszenicy), gdyż, jak słusznie argumentowano, nawet wielokrotnie uchwalana i ściągana od parafian składka w walucie, ze względu na jej szybko spadającą wartość, nie pozwoli na sfinalizowanie prac przy kościele, narażając parafian na straty. Zebranie parafialne nałożyło na posiadaczy ziemi podatkowej obowiązek dostarczenia 10 funtów zboża (żyta lub pszenicy) od każdego morga ziemi, co po pomnożeniu przez 6440 morgów położonych na terenie parafii miało dać w sumie 64 400 funtów, czyli 263 metry zboża, przy czym wymieniona ilość zboża, według jego ceny giełdowej obowiązującej w dniu podejmowania uchwały, równała się kwocie 355 050 000 mkp. Płatnicy nieposiadający zboża mogli

⁷¹ AAN, MWRIOP, Departament V Wyznań Religijnych, Referat Wyznań Katolickich, Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych w poszczególnych parafiach, t. 34, lit. U, rkp, sygn. 729 (mikrofilm nr 9723), k. 223–226.

opłacać podatek w walucie, w wysokości odpowiadającej cenie giełdowej zboża obowiązującej w dniu płacenia podatku. Zobowiązanie to rozciągnięto również na parafian, którzy nie byli posiadaczami ziemi, natomiast posiadali domy i przedsiębiorstwa handlowo-przemysłowe. Biorąc pod uwagę stan majątkowy tych ostatnich, wyróżniono cztery kategorie płatników: pierwszą obejmującą właścicieli domów i placów, którzy mieli dostarczyć 150 funtów zboża. Należący do drugiej kategorii mieli uiszczać składkę w ilości 100 funtów zboża. W przypadku zobowiązanych z trzeciej i czwartej grupy zobowiązanie wynosiło odpowiednio 50 i 25 funtów zboża. Podatek parafianie mieli zapłacić w dwóch ratach, w nieodległych terminach, określonych datami dziennymi (I rata do 21 października 1923 r., II rata do 1 stycznia 1924 r.). Dodatkowo z każdego morga w parafii miano zebrać po dwa snopki zboża na utrzymanie stróża kościelnego⁷².

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego nie zawsze akceptowało uchwalane przez zgromadzenia parafialne sankcje karne. Przypadek odrzucenia przez ministerstwo części uchwały zgromadzenia parafialnego zawierającej postanowienia o karach finansowych za nieterminowe płacenie podatków oraz o opodatkowaniu handlujących miał miejsce w parafii Wola Gułowska.

W podjętej przez zgromadzenie parafialne uchwale z dnia 13 maja 1923 r. znalazł się punkt o opodatkowaniu handlujących w święta kościelne – Zielone Świątki i 8 września, który jako niezgodny z prawem został odrzucony przez władze wojewódzkie i ministerialne. Uchwała schodu parafialnego dzieliła handlujących na dwie kategorie. Do pierwszej zaliczono: kramarzy, rzeźników, piekarzy i restauratorów, nakładając na każdego z nich podatek w wysokości 10 000 mkp, natomiast do drugiej kategorii zaliczono pozostałych handlujących, pobierając od nich po 3000 mkp. Sumę potrzebną na remont kościoła określono na 100 000 000 mkp, która po rozłożeniu na parafian miała być ściągnięta w 4 ratach, spłacanych w terminie od 1 czerwca do końca 1923 r. W przypadku nieuiszczenia podatku w wyznaczonym czasie kara za zwłokę miała wynieść 10% w stosunku miesięcznym. Ponadto uchwalono: „[...] dać pomoc, czy to pieszą czy podwodą, w naturze, w razie kto nie wyjdzie czy nie wyjedzie do pomocy po nakazie sołtysa, na jego koszt nając furmankę”. Ministerstwo

⁷² Tamże, k. 111–130.

zakwestionowało to, kierując następującą uwagę do zgromadzenia parafialnego w Woli Gułowskiej:

Rozkład szczegółowy [kosztów – J.K.M.] winien być wystawiony do wiadomości płatników na przeciąg miesiąca – po czym wraz z reklamacjami i protokółarnym orzeczeniem Dozoru Kościelnego ma być przedstawiony Ministerstwu. Przed zatwierdzeniem, wszakże i rozstrzygnięciem przez Ministerstwo rekursów mogą być przyjmowane wpłaty określonej składki, jako wnoszone dobrowolne na poczet składki, która stanie się obowiązującą po zatwierdzeniu rozkładu. Natomiast Ministerstwo nie zatwierdza sankcji karnej [...] co do 10% ponieważ zgromadzenie parafialne nie ma kompetencji nakładania kar tego rodzaju, a władze administracyjne zapewniają natychmiastową egzekucję składki⁷³.

W przypadku gdy uchwała dotyczyła szarwarku, zgromadzenie mogło na koszt podatnika, który nie stawił się do pracy w wyznaczonym terminie, wynająć robotników. Takie postanowienie zawierała uchwała zebrania parafialnego w parafii Wysokie, gdzie 22 kwietnia 1923 r. zdecydowano o przystąpieniu do budowy nowych i reparacji starych budynków parafialnych, przy czym wszystkie prace miały być wykonywane sposobem szarwarkowym, z zaznaczeniem, że: „Jeżeli okażą się w tej sprawie oporni, to zebranie parafialne upoważnia niniejszym sołtysów do wynajmowania robotników na koszt opornych, płacąc im ceny konkurencyjne”⁷⁴.

Podsumowanie

Jak wynika z akt archiwalnych MWRiOP, w latach 1919–1923 na obszarze diecezji lubelskiej podjęto około 90 inicjatyw remontowo-budowlanych, które wymagały zwołania zebrania parafialnego i podjęcia uchwały o opodatkowaniu parafian. W większości dotyczyły one remontów kościołów i budynków parafialnych, takich jak plebanie, budynki dla służby kościelnej, organistówki, budynki gospodarcze. Źródłem finansowania budowy i remontów kościołów czy budynków parafialnych były składki uchwalane na zebraniach parafialnych, a obowiązek ich uiszczania spoczywał na

⁷³ Tamże, k. 251–255.

⁷⁴ Tamże, k. 488.

wszystkich parafianach, którzy, oprócz świadczeń pieniężnych lub w naturze, zobowiązani byli pomagać przy budowach z użyciem własnych narzędzi i furmanek.

Analiza materiału źródłowego, a także przepisów prawa wydanych w pierwszym dziesięcioleciu po odzyskaniu przez Polskę niepodległości pozwala na stwierdzenie, iż w pierwszych latach po zakończeniu I wojny światowej skoncentrowano się na najpilniejszych pracach remontowo-naprawczych w parafiach, jak również na dokończeniu rozpoczętych jeszcze przed wojną budów kościołów parafialnych. W kolejnych latach przystępowano do wznoszenia nowych świątyń i budynków parafialnych, które tylko w nielicznych przypadkach otrzymywały wsparcie finansowe ze strony państwa. Państwo w pierwszej kolejności udzielało subwencji na odbudowę kościołów zabytkowych, a także na remont tych, które nie będąc kościołami parafialnymi, nie posiadały stałego źródła utrzymania. Na kredyty bądź subwencje państwowe mogły liczyć również te parafie, które dopiero powstawały przy rewindykowanych świątyniach pocerkiewnych i będąc w fazie organizacji nie posiadały jeszcze własnego funduszu parafialnego, a ponadto powstawały na terenach mieszanych wyznaniowo, pełniąc ważną rolę w procesie umacniania katolicyzmu i polskości.

Przedstawione w artykule sytuacje podejmowania uchwał i ich realizacji jasno pokazują, że główny ciężar odbudowy, remontów i budowy nowych kościołów oraz zabudowań parafialnych, jak również ich utrzymania spoczywał na wiernych, którzy byli prawnie zobligowani do ponoszenia świadczeń na rzecz swoich parafii. Na pytanie o dotkliwość tych ciężarów w kontekście ówczesnej sytuacji społeczno-gospodarczej będzie można odpowiedzieć po przeprowadzeniu szerszych badań nad przedstawioną problematyką. Niewątpliwie podatki uchwalane na cele kościelne najdotkliwiej odczuwali posiadacze obszarów dworskich, ponieważ podatek ustalany na zasadzie proporcji do posiadanego areалу ziemi urastał nieraz do znacznej kwoty.

Obciążenia finansowe i materialne, jakie spoczywały na wiernych, nie były łatwe do udźwignięcia, zwłaszcza że ich domostwa i gospodarstwa także wymagały odbudowy po wojennej pożodze. W najtrudniejszej sytuacji znajdowały się małe parafie, które mając w swoim okręgu zaledwie kilka miejscowości, swoimi granicami obejmowały niewielki obszar ziemi podatkowej. Z kolei najszybciej odradzały się te, które mogły czerpać fundusze z podatków od właścicieli dużych majątków ziemskich.

Bibliografia

- Chylak, Karol. 2013. „Modernizacja czy archaizacja? Z dziejów transformacji systemu uposażeniowego Kościoła katolickiego w Drugiej Rzeczypospolitej”. W: *Religia a społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, red. Tadeusz Stegner, 23–43. Warszawa: Instytut Historii PAN.
- Danowska-Prokop, Barbara. 2018. „Polityka gospodarcza pierwszego dziesięciolecia II Rzeczypospolitej w ocenie polskich ekonomistów”. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach* 367: 48–58.
- Dębiński, Józef. 2003. „Sytuacja materialna Kościoła rzymskokatolickiego w II Rzeczypospolitej”. *Prawo, Administracja, Kościół* 14(3): 81–112.
- Dębiński, Józef. 2007. „O konkordacie polskim z 1925 roku”. *Saeculum Christianum. Pismo historyczno-społeczne* 14(1): 169–189.
- Dębiński, Karol. 1901. *Dozory kościelne rzymsko-katolickie*. Warszawa: nakładem autora.
- Dębiński, Karol. 1918. *Ukaz tolerancyjny z dnia 30 kwietnia 1905 r. w diecezyi lubelskiej. Wolność unitom porzucenia prawosławia*. Warszawa: b.n.w.
- Dziki, Tomasz. 2015. „Administracja gmin wiejskich w Królestwie Polskim w latach 1815–1864”. *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym* 32(1): 111–138. DOI: <https://doi.org/10.12775/KLIO.2015.005>.
- Jabłoński, Krzysztof Antoni. 1999. „Wpływ prawodawstwa carskiego na katolickie budownictwo sakralne (na obszarze obecnej Archidiecezji Białostockiej)”. *Studia Teologiczne. Białystok, Drohiczyn, Łomża* 17: 366–378.
- Jabłoński, Krzysztof Antoni. 2001. „Kościelny ruch budowlany w latach 1863–1895 na obszarze obecnej archidiecezji białostockiej”. *Studia Teologiczne. Białystok, Drohiczyn, Łomża* 19: 343–359.
- Jemielity, Witold. 1993. „Dozory kościelne w Królestwie Polskim”. *Prawo Kanoniczne* 36(3/4): 171–184.
- Jurkiewicz, Jerzy. 1953. „Konkordat z roku 1925 na tle polityki Kurii Rzymskiej w okresie międzywojennym”. *Kwartalnik Historyczny* 6(4): 57–85.
- Klimiuk, Wiktor. 2015. *Podatek kościelny. Idea, konstrukcja i recepcja w prawie polskim* [rozprawa doktorska]. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, <https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/1170/Praca%20doktorska.pdf?sequence=1> [dostęp: 5.04.2023].
- Kłoczowski, Jerzy, Lidia Müllerowa, Jan Skarbek. 1986. *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Krawczak, Czesław. 1975. *Prawo budowlane na ziemiach polskich od połowy XVIII wieku do 1939 roku*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Kumor, Bolesław. 1980. *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*. Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne w Krakowie.

- Kumor-Mielnik, Joanna. 2014a. „Budownictwo kościołów parafialnych w diecezji lubelskiej i janowskiej (podlaskiej) w latach 1805–1918”. *Wschodni Rocznik Humanistyczny* 10: 287–306.
- Kumor-Mielnik, Joanna. 2014b. „Zarys problematyki budownictwa i strat wojennych w kościołach parafialnych diecezji lubelskiej po I wojnie światowej”. *Archiva, Biblioteki i Muzea Kościelne* 102: 101–122. DOI: <https://doi.org/10.31743/abmk.12004>.
- Kumor-Mielnik, Joanna. 2019a. „Dynamika budownictwa kościołów parafialnych (archi)diecezji lubelskiej w XIX i XX wieku”. W: *Polska kultura religijna. Studia o polskiej religijności na przestrzeni wieków*, red. Łukasz Burkiewicz i in., 477–508. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie.
- Kumor-Mielnik, Joanna. 2019b. „Subwencjonowanie przez państwo odbudowy kościołów i budynków parafialnych w diecezji lubelskiej po I wojnie światowej, na przykładzie Lublina i Chełma. (Na podstawie akt Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie)”. W: *Historia, ludzie i miejsca. Księga pamiątkowa Profesora Henryka Gapskiego*, red. Robert Kozyński, 419–432. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Łukomski, Stanisław. 1934. *Konkordat zawarty dnia 10 lutego 1925 roku pomiędzy Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską*. Łomża: Księgarnia „Unitas”.
- Łupiński, Józef. 2001. „Ukaz tolerancyjny cara Mikołaja II z 17/30 kwietnia 1905 roku”. *Saeculum Christianum. Pismo historyczno-społeczne* 8(1): 183–200.
- Osuchowski, Janusz. 1967. *Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939 (węzłowe zagadnienia)*. Warszawa: „Książka i Wiedza”.
- Stopniak, Franciszek. 1975. *Kościół na Lubelszczyźnie i Podlasiu na przełomie XIX i XX wieku*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Wilczewski, Waldemar Franciszek. 1995. *Zwiastuny powszechnej radości. Ruch budowy kościołów w diecezji wileńskiej w latach 1890–1914*. Białystok: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego.
- Wiślocki, Jerzy. 1977. *Konkordat polski z 1925 roku. Zagadnienia prawno-polityczne*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Wiślocki, Jerzy. 1981. *Uposażenie Kościoła i duchowieństwa katolickiego w Polsce 1918–1939*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Włodarczyk, Tadeusz. 1986. *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*. T. 2, wyd. 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Wójcik, Walenty. 1980. „Konkordat polski z 1925 roku. Próba oceny”. W: *Kościół w II Rzeczypospolitej*, red. Zygmunt Zieliński, Stanisław Wilk, 15–34. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II.
- Zahajkiewicz, Marek Tomasz (oprac.). 1985. *Diecezja Lubelska. Informator historyczny i administracyjny*. Lublin: Kuria Biskupia.

Zahajkiewicz, Marek Tomasz (red.). 2000. *Archidiecezja lubelska. Historia i administracja*. Lublin: Kuria Metropolitalna.

Żywicki, Jerzy. 1998. *Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie*. Lublin: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego „Idea Media”.